

OTDK-dolgozat

2014

**Hitbizomány és agrárfejlődés. Egy Somogy megyei Somssich-uradalom
változásai a piacosodás korában.**

**Entail and agricultural development. Changes in a Somogy county
Somssich entail in the era of the developing market economy.**

A kézirat lezárása: 2014. november 14.

Tartalomjegyzék

1.	BEVEZETÉS.....	1
2.	HITBIZOMÁNYOK MAGYARORSZÁGON.....	2
3.	SOMOGY MEGYE GAZDASÁGÁNAK FONTOSABB VÁLTOZÁSAI (1850-1914)	13
3.1	A földbirtokviszonyok változásai.....	13
3.2	Növénytermesztés és állattartás.....	15
3.3	Az erdők pusztítása	17
3.4	A kiegyezés utáni gazdasági folyamatok hatásai a somogyi gazdaságra	18
4.	A SOMSSICH CSALÁD ÉS FÖLDBIRTOKAI DÉL-DUNÁNTÚLON	25
5.	A SÖRNYEI HITBIZOMÁNY ÉS MŰKÖDÉSE	32
5.1	A hitbizomány létrehozása	32
5.2	Vagyonfelmérés és leltározás	33
5.3	A sörnyei uradalom állaga az 1870-es évek elején.....	34
5.4	Változások az 1890-es években.....	38
5.5	A hitbizomány a háború előtti években.....	41
5.6	Kitekintés a hitbizomány jövőjére a két háború közötti időre.....	46
6.	ÖSSZEGZÉS	49
7.	IRODALOMJEGYZÉK	51
7.1	A hivatkozott szakirodalom.....	51
7.2	Törvények.....	53
7.3	Statisztikai munkák	53
7.4	Újságok, folyóiratok:.....	54
7.5	Levéltári anyagok:	54

Táblázatjegyzék

1. táblázat A hazai hitbizományok száma területük szerint (kat. hold)	7
2. táblázat A Somogy megyében lévő hitbizományok	9
3. táblázat Az egész ország művelési áganként részletezett területéhez viszonyítva, a hitbizományi birtokok százalékos aránya.....	11
4. táblázat A hitbizományi területek mérete Somogyban (kat. holdban)	12
5. táblázat Somogy megye mezőgazdaságilag hasznosított földjei 1850-ben (kat. hold)	13
6. táblázat Somogy megye mezőgazdaságilag hasznosított földjei 1895-ben (kat. hold)	19
7. táblázat Somssich Miklós birtokai 1840-ben (magyar holdban)	30
8. táblázat Néhai Somssich Miklós által, 1869-ben alapított hitbizományi javak értéke (forintban)....	35
9. táblázat Néhai Somssich Pál által a hitbizományi javakhoz csatolt javak értéke (forintban).....	35
10. táblázat A sörnyei hitbizomány teljes vagyonértéke 1871-ben (forintban).....	36
11. táblázat A Kak pusztán építendő marha és gulya istállók előrelátható építési költségei (Ft.).....	39
12. táblázat A sörnyei-sárdi birtokok területe 1925-ben (kat. holdban)	46

Kép- és ábrajegyzék

1. ábra Somssich család címere	25
2. ábra Somssich Miklós	30
3. ábra Somssich Pál.....	31
4. ábra A sörnyei nagyobb úri lak	36
5. ábra Somssich Andor által építtetett birka istálló tervrajza Kak pusztán (1891)	39
6. ábra Sörnyei épületek 1888-ban	43
7. ábra Sörnyei épületek 1908-ban	43

1. BEVEZETÉS

Dolgozatom a magyar gazdaság történetének egy igen érdekes intézményének működésébe próbál bepillantani. A hitbizományok hosszú időn keresztül – bár nem kizárólagosan – a hazai agrárfejlődés nagyon fontos elemei voltak. A 18–19. században igen sok főrangú vagy középirtokos családfő próbált meg birtokaiból, egyéb vagyontárgyaiból hitbizományt kialakítani, amellyel megpróbálta a családi vagyont a leszármazottak számára hosszú távon biztosítani, a família presztízsét megtartani, s ugyanakkor a stabil gazdasági háttérből következő jólétet biztosítani. Közgazdasági értelemben a hitbizomány felfogható egy különleges gazdasági monopóliumnak, amelynek viselkedése, működése eltér a szabadpiaci rendszer többi szereplőjétől, ugyanakkor működése során sokszor erősen korlátozott is. Vizsgálódásaim terepe alapvetően Somogy megye, hiszen az „uradalmas Somogy” esetében jó néhány hitbizományt alakítottak ki a 19. században. Azért is választottam ezt a kutatási témát, mert mindig is közel állt hozzám a vidék, az agrárium, a múlt történelmi családjainak története, s ezen kívül egy agráriumban dolgozó családból származom. Magam is Somogy megyében, Barcsen élek, ahol hajdan a Széchenyi és a Kremsier-családoknak magas minőségű termelést folytató nagybirtoküzemei, avagy nagyüzemei voltak. Dolgozatomban az általános elemzés mellett a hitbizományi birtokok működése szempontjából egy kiemelt esetet vizsgállok meg, mégpedig a Somssich-família sörnyepusztai uradalmát mutatom be. Sörnyepuszta ma már Somogysárd falu része, hajdan viszont önálló pusztá volt. E Somssich-birtokot azért választottam, mert a família 150 évvel ezelőtt a Dél-Dunántúl legbefolyásosabb családjai közé tartozott, lényegében több évtizeden keresztül ők irányították Somogy és Baranya megyét.

Dolgozatom négy fontosabb fejezetre tagolódik. Először áttekintem a hazai hitbizományi rendszer kialakulását, rámutatva létrehozásának körülményeire, más országoktól való eltéréseire. Azt követően megvizsgálom Somogy megye gazdasági változásait a 19. század második felére vonatkoztatva. Ezután bemutatom a Somssich-família legfontosabb földtulajdonosait, majd pedig a negyedik részben részletesen leírom a sörnyei hitbizományi uradalom hosszú távú változásait, működését, üzemi fejlesztéseit, pénzügyi műveleteit az 1869–1918 közti időszakra.

Dolgozatom fontosabb kérdései a következők:

1. Milyen hatásai voltak a hitbizományoknak a magyar gazdaságra?
2. Hogyan változott egy kifejezetten agrárpotenciállal rendelkező megye (Somogy) az iparosodás nagy korszakában?
3. Milyen fejlődés jellemezte a sörnyei hitbizományt az általam vizsgált időszakban, s milyen fejlesztéseket végeztek a hitbizományi birtokosok?

Mindehhez alapvetően hazai és nemzetközi szakirodalmat, korabeli statisztikai forrásokat, leírásokat, s nem utolsósorban eredeti (primer) levéltári forrásokat használtam föl. A kutatott és felhasznált levéltári források a Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltárában találhatók.

Megjegyzem még, hogy a Somssichokról ugyan már születettek fontos családtörténeti munkák, ám a sörnyei uradalomról eddig még senki sem írt birtoktörténeti alkotást, így munkám alap kutatás jellegű.

2. HITBIZOMÁNYOK MAGYARORSZÁGON

A hitbizomány a magyar történelemben olyan jellegű földbirtok volt, amely mind magánjogi, mind közgazdasági, mind szociálpolitikai szempontból egészen különleges szabályrendszer és elbírálás alá esett.¹ A lényege abban állt, hogy jogi keretet biztosítottak ahhoz, hogy egy bizonyos vagyont több nemzedéken át kizárólagosan ugyanaz a család birtokoljon, a birtok egységét megtartva, a szétaprózódástól megőrizve. Ezt előre megállapított, fokozatos egyéni jogutódlás tárgyaként intézték, mégpedig úgy, hogy a birtok *elidegeníthetetlenül* a birtokos családnak maradjon. Lényege tehát az örökösödés különleges szabályozása, az oszthatatlanság deklarálása volt.²

A hitbizomány célja a „család fényének” fenntartása, a rangnak megfelelő jövedelembiztosítása volt. Keresztury József úgy fogalmazta meg, hogy a hitbizomány intézménye tulajdonképpen általános, az emberi természetből következő törvényszerűség.³ Támogatói elsősorban abban látták létjogosultságát és szükségességét, hogy csak így lehet megakadályozni, hogy a nehezen megszerzett családi vagyon „könnyelműen el ne pazaroltassék”.⁴ Magyarországon a hitbizomány intézményét az

¹ Erdélyi Aladár, 1912.

² Kállay István, 1979.

³ Erdélyi Aladár, 1912. II. 75.

⁴ Erdélyi Aladár, 1912. II. 79.

1687. évi IX. törvénycikk⁵ honosította meg, amely kimondta, hogy a „mágnások” (*magnates*) szerzeményi javaikból királyi jóváhagyással „hitbizományt és elsőszülöttségi öröklésrendet” (*fideicomissum et majoratum*) alapíthatnak. A hitbizomány azonban mégsem ezzel a törvénnyel jelent meg hazánkban. Ez az intézmény s annak szabályai századokon át fokozatosan fejlődtek.⁶

Azért sem lehetne csupán az 1687. évi, illetve egyéb jogszabályhoz kötni a hitbizományt, mert olyan szokásjogi szabályokat is magában foglalt, amelyek az egyes alapítólevelekben külön-külön is kifejezést nyertek. Éppen ezért igazat kell adni Erdélyi Aladárnak abban, hogy a magyar családi hitbizományok megértéséhez nem a törvényi szabályozásokon keresztül lehet közelebb kerülni, hanem az egyes alapításokat kell megvizsgálni, hogy ezen egyes, hitbizományok létrejöttkor megnyilvánuló szokások egybehangzása alapján állapítható meg a bennük megnyilvánuló általános (jog) szabály.⁷

Magyarországon a hitbizományról főleg, mint földtulajdonról beszélhetünk, a tőkés fejlődéssel együtt azonban a földön kívül pénztőke, bérházak, műgyűjtemények is lehettek a hitbizomány tárgyai. Utóbbi rendszer elsődlegesen Franciaországban, Németországban, Olaszországban és Ausztriában terjedt el. A hitbizomány intézménye Magyarországra ausztriai közvetítéssel került a 17. század végén. I. Lipót 1687-ben „Az ország mágnásai és előkelői romlásának elhárítása, s a fekvő jószágok szokás szerint megkísérelt önkényes elidegenítésének, s elpazarlásának megfékezése végett” engedélyezte az első hitbizományok létrejöttét.⁸ Ez a törvény, mint a szövegéből is látható, kizárólag csak főnemesekre vonatkozott. Az 1723. évi országgyűlés törvényalkotásában a hitbizomány alapítási jogát III. Károly kiterjesztette a köznemességre is.⁹ Általános tapasztalat azonban, hogy a köznemesi réteg ezzel a lehetőséggel csak ritkán élt, s az is több mint 40 évig tartott, amíg az első köznemesi hitbizomány megjelent.¹⁰ Ez a törvénycikk lehetővé tette a hitbizományok szerződés útján való alapítását is.

Hitbizomány alapításához elsősorban és értelemszerűen egy „alapítási cselekmény” volt szükséges, mely egy magánrendelkezésből és királyi jóváhagyásból (illetve az ezt alapul vevő igazságügy-minisztériumi rendeletből) állt.¹¹ A hitbizománynak egy időben

⁵ 1687:IX. tc.

⁶ Gözsy Zoltán, 2003. 5. o.

⁷ Erdélyi Aladár, 1912.I. 7.

⁸ Nagy József, 2003.

⁹ Uo.

¹⁰ Kállay István, 1979. 84. o.

¹¹ Gözsy Zoltán, 2003. 6. o.

csak egy személy lehetett birtokosa,¹² akinek a joga nem a közvetlen elődtől, hanem az alapítótól származott. A hitbizományi birtokost illette meg a hitbizomány haszonélvezeti tulajdonjoga.¹³ Hitbizomány alapító okirat halálesetre szóló végrendelet, szerződés vagy királyi adományútján jöhetett létre.¹⁴ Az utódlás módját pedig az alapító döntötte el és azt alapító okiratban fektette le. Az öröklés rendje szerint megkülönböztetünk primogenitúrát (első fiúszülöttség), majorátust (az ún. ízközelségi fiúutódlás, ha többen vannak, akkor a „major natus” dönt) és seniorátust (a fiúleszármazók közül a legidősebb örököl).¹⁵

Az alapítók különbözőképpen állapították meg az örökösödés rendjét, leggyakrabban az elsőszülöttség alapján örökölték a birtokosi címet. Alapelv volt a magyarországi hitbizományoknál is, hogy az mindig elsőszülöttről elsőszülöttre szállt. Amennyiben az elsőszülött elhunyt és volt öröklésre alkalmas leszármazója, nem a másodszülött (testvér), hanem az elhunyt elsőszülött leszármazója örökösödött az elsőszülöttség értelmében. Az elsőszülött másodszülöttje csak akkor juthatott a hitbizományhoz, ha az elsőszülött fiága kihalt. A fiági leszármazók kihalása esetére a hitbizományi alapítólevelekben általában úgy rendelkeztek, hogy az első örökös személyéhez születési ideje révén legközelebbi nőrokonhoz legközelebbi fiági leszármazott örököljön. A család nevének és fényének fenntartása iránti igénye látszik az alapítóknak abban a rendelkezésében is, hogy a hitbizomány birtokához jutó leányági leszármazóknak fel kellett venniük a nevük mellé az alapító családi nevét.

Ha a fentieket most egy térség, mégpedig a téma szerint legfontosabb Somogy megye szempontjából nézzük meg, akkor azt látjuk, hogy számos rendhagyó elem található a vármegyei hitbizományok öröklésével, örökítésével kapcsolatban. A Somssich-féle hetesi-kaposújlaki (Kaposvártól nyugatra) hitbizomány alapítólevelében például fiági magszakadás esetére leányági örökösödést szabott meg gróf Somssich József, leányági magszakadás esetére pedig egy alapítványt jelöl ki örökösként.¹⁶ Kund Vince – miután nem volt gyermeke – a hitbizományi alapítólevelében testvére, Gusztáv másodszülött gyermekét, Bélát nevezte meg elsőszámú várományosként. Ennek az volt az oka, hogy Kund Bélát „kora gyerekségétől kezdve” nevelte, szerette és saját gyermekének tekintette. Kund Gusztáv elsőszülött fia (Kund Jenő) és utódai csak akkor örökölhettek volna, ha

¹² Hitbizománynak csakis az a vagyon volt tekinthető, amelyben az öröklés rendje kizárólag csak egy örököst ismert el egy időben.

¹³ Erdélyi Aladár, 1912.II. 298.o.

¹⁴ Kállay István, 1979. 70.

¹⁵ Kállay István, 1979. 70.

¹⁶ SML. VII. 12. d. Hitbizományi iratok. X.1./2.89.

Kund Bélának „fiutódai nem lennének”.¹⁷ A hitbizományi birtokosnak tartózkodnia kellett a vagyon elidegenítésétől, valamint az állagcsönkítéstől és köteles volt a hitbizományi vagyont célirányosan kezelni. Ha mégis bekövetkezett csökkenés a hitbizományi vagyonban, azt pótolni kellett. Erre vonatkozóan külön ellenőrzés és felügyelet funkcionált. A várományosok beleszólási jogán kívül ellenőrzési és felügyeleti státusszal rendelkezett a hitbizományi gondnok és a hitbizományi bíróság. Az utóbbi hatóságát a területileg „illetékes” királyi törvényszék gyakorolta. A cél minden esetben az volt, hogy lehetőleg a legkisebb veszteséggel jusson a vagyon az utód kezére. A birtokos személyének adósságai csak az őt illető jövedelmeket terheltek, az utódra csak az ún. hitbizományi adósságok szálltak. A hitbizomány csak abban az esetben szűnhetett meg, ha az utódlásra jogosultak utódok nélkül haltak meg, illetve ha a vagyon teljes egészében elenyészett.

A hitbizományi állagban beállt változásokat a legegzaktabb módon a leltározások (descriptiones) mutatták ki. A leltározás általános kötelezettség volt és birtokos-váltások, illetve nagyobb gazdasági tranzakciók beindítása esetén végezték el. A hitbizomány birtokosa gondoskodni tartozott a korábbi hitbizományi birtokos özvegyének ellátásáról, a család leánytagjainak eltartásáról, sőt a család férfitagjai is – bizonyos körülmények között – igényt tarthattak járadékra. Gondoskodnia kellett továbbá kiskorú testvéreinek eltartásáról, neveléséről.¹⁸

A hitbizományi birtokok rendkívüli méreteinek káros hatásai már a 18. század végén jelentkeztek és a problémák több fórumon is hangot is kaptak. Az 1790/791. évi LXVII. és az 1827. évi VIII. tc. által kiküldött országos bizottságok is tárgyalták a kérdést.¹⁹ A XIX. század első felében elsősorban a reformpolitikuskok, de majdnem minden politikai erő egyetértett a hitbizományi intézmény megreformálásában, sőt megszüntetésében. Deák Ferenc és Kölcsey Ferenc a hitbizományok felszámolását vetette fel a reformországgyűléseken.²⁰ Az ellenzők azt sérelmezték, hogy egy család hírneve, fénysége fontosabb lehet a nemzet érdekénél. Az 1834. július 12-én tartott kerületi ülésen Kölcsey kifejtette, hogy „mivel a haza egészéről, magáról a nemzetről, nem pedig egyes nevekről illik gondoskodnunk... mind a jelenben fennálló intézeteket eltöröltetni kívánom, mind azt óhajtom, hogy jövődre is megtilalmaztassanak.” Ugyanezen az ülésen Deák nem

¹⁷ SML. VII. 12. d. Hitbizományi iratok. V.2./225.

¹⁸ Erdélyi Aladár, 1912. II. 309., 313.

¹⁹ Felmerült, hogy egy hitbizomány ne lehessen nagyobb 1000 jobbágyteleknél, 1827-ben azt követelték a törvényhozásban, hogy ez a limit 500 jobbágytelekben legyen megszabva.

²⁰ Erdélyi Aladár, 1912.I. 3.; Csicséri Rónai István: A hitbizományi reform. Somogyi Újság. XVII. évfolyam. 1935. december 25. 11-12. p.

kevesebbet állított, mint hogy az ország hanyatlása és a hitbizományok léte között párhuzam vonható („Hazánk hajdani virágzásának korában fideicommissumok nem valának... azóta ezen intézeteknek lassú mérge rontotta meg hazánk lehető virágzását... S azért a természet rendével és igazsággal ellenkező, hazánkra káros fideicommissumok eltörlésére szavazok”).²¹ Felsőbüki Nagy Pál – aki Sopron megye követe volt és így közvetlenül is tapasztalhatta a hitbizományok hatását – így fejezte be beszédét: „Ha ki azt hiszi, hogy egy vagy más családi név fényéhez van, nem mondom a hon boldogsága, hanem csak az arisztokráciának virágzása csatolva; adja be az országgyűlésnek azon családok lajstromát, melyeket e szerint az egész ország arisztokráciájából kiemelni, s különösen conservalni kell; hadd tudjuk már egyszer meg, mely nevek azok, melyekben a magyar név dicsőségének palladiuma rejtve van”.²² Bár az országgyűlés érintetlenül hagyta a hitbizományok intézményét, a reform iránti igény azonban fennmaradt. A hitbizományok birtokosai azonban nem értettek egyet ezekkel a vádakkal. Sőt ők azt állították, hogy egy vagyonos nemesi család lehet csak arra képes, hogy kellően támogathassa az uralkodót s magát a hazát.

1846-ban a Magyar Tudományos Akadémia pályadíjat tűzött ki a reform tervezetére „A magyarországi hitbizományok átalakításáról” címmel. A három pályadíjat nyert pályázó a hitbizomány pénztőkére való átalakítását javasolta.²³ Az országbírói értekezlet azonban nem fogadta el a hitbizományok megszüntetését.

Sajátságos, hogy a magyarországi hitbizományok történetében nem egy, közvetlenül a hitbizománnyal foglalkozó törvény hozott döntő változást. Az ősiség intézményét eltörlő 1852. évi császári pátens hatására sorra jöttek létre a hitbizományok Magyarországon. Az ősiség korábban bizonyos fokig feleslegessé tette a hitbizományi alapításokat, mivel bizonyos szintig ez az intézmény is biztosította a családi vagyon megtartását.²⁴ Ezt támasztja alá, hogy az 1852. utáni időszakra esik a hitbizomány-alapítások mintegy kétharmada, miként az általam vizsgált Somssich hitbizomány is ebben az időben keletkezett. Országosan a 18. század előtt 6, a 18. században 10, a 19. században 76 hitbizományt alapítottak, 1860-1890 között 57-et, azaz az intézmény fennállásától számított 183 év alatt nem keletkezett annyi hitbizomány, mint 1860-1890 között.²⁵

²¹ Földes Béla (1894.) 55. füzet. 403.

²² Nagy József, 2003.

²³ Az első díjat Keresztury József, a másodikat Benczur János, a harmadikat Varga Soma nyerte el. Erdélyi Aladár, I. 4.

²⁴ Erdélyi Aladár, 1912.I. 11.

²⁵ Földes Béla, 1894. 404-406.

A 19. század végén a hitbizományok által elfoglalt terület 2.31 millió kat. hold volt Magyarországon. Összehasonlítva ezt a szomszéd Ausztriával, az látható, hogy nálunk ugyan a hitbizományok száma kisebb volt, de az általuk elfoglalt terület jóval nagyobb. Ausztriában az összterület 3,8%-a, míg nálunk 4,7%-a volt ily módon megkötve. Az összes hitbizományi ingatlanoknak kataszteri tiszta jövedelme 5.342.407 forint volt (1889). Művelési ágak szerint a hitbizományi terület következőképp oszlott meg: szántóföld 993.924 hold, erdő 662.468 hold, legelő 289.792 hold, rét 187.626 hold, kert 6651 hold, szőlő 1939 hold, nádas 12.604 hold, földadó alá nem eső terület 158.491 hold. Látható a felsorolásból, hogy az erdők és a szántók adták a hitbizományok földjének jelentős részét. Százalékos arányokat tekintve: szántóföld 28,6%, rét- és legelő 21,3%, erdő 42,9%. Lényeges, hogy a hazai összes szántóföld 3,2 míg az erdőnek 7,5 %-a volt hitbizományilag megkötve.

A hazai hitbizományok száma területük szerint (kat. hold)

1. táblázat

500-1000	1000-5000	5000-10.000	10.000 holdon felül	Pénzbeli
db				
2	20	31	33	1

Forrás: Gözsy Zoltán, 2003. adatai alapján.

Nálunk tehát a hitbizományok túlnyomó része nagy latifundiumokból állt. A legtöbb hitbizomány 10.000 holdon felüli mérettel rendelkezett. A táblázatban az is jól megfigyelhető, hogy kisméretű hitbizományokat viszont csak kis számban alapítottak. Ausztriában 292 hitbizomány közül 88, nálunk 87 közül 64 mutat 5000 holdnál nagyobb terjedelmet. A legnagyobb hitbizományok a következők voltak: 1696-ban herceg Esterházy Pál megalapította a fél Dunántúlra kiterjedő 402 820 kat. holdas hitbizományát, 1728-ban alakult gróf Schönborn Ferenc hitbizománya 241.533 kat. holdon, 1831-ben Szász-Coburg gothai Nándor herceg hitbizománya 131.346 kat. holdon, egy 1765-ben alapított gróf Festetics Kristóf két hitbizománya 145.476 kat. holddal. E négy hitbizományra Magyarország területének majdnem 2 %-a esik, az egész hitbizományi területnek pedig több mint 40 %-a. Érdekes a területüknek összehasonlítása az alapítás idejével. Ez összehasonlítás azt mutatja, hogy a nagyobbak leginkább a 19. század előtt, a kisebbek a 19. században alapítottak. Területi eloszlásukra vonatkozólag a következők

találhatók: a területükből esik a Duna bal partjára 11,6%, a Duna jobb partjára 44,9%, a Duna-Tisza közére 8,7%, a Tisza bal partjára 7,3%, a Tisza jobb partjára 24,5%, a Tisza-Maros közére 1,2%, Erdélyre 1,8%.²⁶ Ezekből az adatokból egyértelműen arra lehet következtetni, hogy a Dunántúlon volt a legnépszerűbb a hitbizományok alapítása.

Az első szabályozás az 1862. október 9-i uralkodói leirat volt, amely az osztrák polgári törvénykönyvszellemében fogant. Az 1868. évi LIV. tc. záró pontja alapján az 1869. április 9-ei igazságügy miniszteri rendelet szabályozta a hitbizománnyal kapcsolatos viszonyokat. Ez a törvény felhatalmazta az igazságügyi minisztert, hogy eljárjon a hitbizományokkal kapcsolatban. Ez alapján született meg 1869. április 7-én az 1090. I. M. számú, a hitbizományi eljárást szabályozó rendelet, amely nem hozott lényegesebb változást. A törvény 21. §-a a hitbizományi ügyeket azon megye törvényszékéhez utasítja, amely területén a „jóság feje fekszik.” Így az alább tárgyalandó somogyi hitbizományok a Kaposvári Királyi Törvényszékhez tartoztak, mint hitbizományi bírósághoz.²⁷

A kialakuló kapitalista rendszerben feltétlenül szükség lett volna a hitbizományoknak, mint kötött jogállású, s ilyen formában eladhatatlan földek monopóliumának felszámolására. A polgári forradalom felszámolta a feudális kötöttségeket, s szabaddá tette a földtulajdon forgalmát. Bankok széles hálózata állt a birtokukat korszerűsíteni kívánó birtokosok rendelkezésére. De megszűnt az ősiség is, amely ugyan nehezítette a hitelezést, de egyben védte is az ősi, nemesi tulajdont. A birtok szabad kereskedelme mellett viszont megtörténhetett, hogy az adóssággal túlzottan megterhelt birtokok a bankok kezére kerültek.

1867 után tömegessé vált a hitbizományok létesítése. Ezen hitbizományok zöme azonban 10 000 hold alatt volt, sőt néhány még az 1000 holdat sem érte el.²⁸

²⁶ Acsádi István, 1890.

²⁷ Gözsy Zoltán, 2003. 9. o.

²⁸ Nagy József, 2003.

A Somogy megyében lévő hitbizományok

2. táblázat

Az alapító neve	Az alapítás éve	A község, amelyen a „hitbizományi jószág feje” fekszik	A hitbizományi ingatlan területe kat. holdban
hg. Esterházy Pál	1695.	Kaposvár	38.000
hg. Festetics György	1792.	Keszthely	140.000
gr. Széchényi Ferenc	1814.	Felsőseged	7800
Somssich Miklós	1869.	Sörnyepusztá	4200
gr. Festetics Dénes	1870.	Gyöngyöspusztá	5800
Kund Vince	1871.	Somogyfajsz	5400
gr. Zichy Nep. János	1874.	Lengyeltóti	10.100
gr. Somssich József	1876.	Hetes	3200
Festetics Dénes	1877.	Csertő	4400
Jankovich József	1877.	Öreglak	12.100
Véssey Sándor	1885.	Szőcsénypusztá	3800
Véssey Mihály	1885.	Vése	900
gr. Zichy Domonkos	1886.	Zákány, Surd	4300
gr. Andrássy Aladár	1892.	Szigetvár	8900

Forrás: Gözsy Zoltán, 2003. és egyéb Hirsch Alfréd, 1893. adatai alapján.

A táblázat adataiból jól látszik, hogy a Somogy megyében megalapított hitbizományok méretei vegyes képet mutatnak. Mivel nagy 10.000 holdon felüli és kisebb területi kiterjedésű hitbizományok is egyaránt előfordultak a megye területén. Vannak a megnevezett birtokok között olyanok is, melyek felett nem a Kaposvári Királyi Törvényszék gyakorolt joghatóságot. Ilyen például a gr. Zichy Domonkos féle zákányi-hitbizomány, amely felett a Székesfehérvári Királyi Törvényszék gyakorolt joghatóságot.

A 19. század végén és a 20. század első felében általános elvként fogalmazódott meg, hogyha a körülmények különösen nem indokolják, a hitbizományt – elméletileg – nem kell megszüntetni. Ebben az esetben is ügyelni kellett azonban arra, hogy a hitbizományok ne foglaljanak el túl nagy területet, hogy időben korlátolva legyenek, hogy a mindenkori birtokosnak kellő cselekvési szabadságot engedjenek, és hogy a hitbizomány esetleg a család akaratával megszüntethető legyen.²⁹ A reform kérdése azonban mindvégig napirenden maradt. 1898-ban állandó bizottság alakult a magyar

²⁹ Földes Béla, 1894.408.

általános törvénykönyv tervezetének előkészítésére, amely hat ülésen foglalkozott a hitbizomány kérdésével, az 1912-es törvényjavaslatba azonban nem került be.

1918-1919-ben ismét felmerült a probléma, de tervezetnél tovább ekkor sem jutottak. Fontos elvként fogalmazódott meg, hogy a hitbizományok hozzanak áldozatokat a közjóért.³⁰ Az 1919-ben megjelent kormányrendelet kimondta, hogy további intézkedésig (közel 20 évig) nem szabad új hitbizományt alapítani, sem a meglévőket növelni, a hitbizományi ingóvagyonot mezőgazdasági művelés alatt lévő ingatlan beszerzésére felhasználni.³¹ Az 1920. évi XXXVI. tc. a hitbizományi reform kérdéséről csak annyit mondott, hogy a hitbizományi birtokok jogi helyzete analóg a nem korlátolt forgalmú ingatlanokéval.³² Így például az 1920. évi földreform, valamint a vagyonváltsági törvény a hitbizományi földekre is vonatkozott, amely jelentős birtokcsökkentést is okozott.³³ 1935-ben került a parlament elé az a reform javaslat, amelyet a Gömbös-kormány Nemzeti Munkatervének 53. paragrafusában lett lefektetve. Ennek értelmében a családi hitbizomány olyan intézménnyé alakult át, amely a „földbirtok helyes elosztásához, a népesedés előmozdításához és a magasabb társadalompolitikai céloktól irányított nemzeti termeléshez fűződő egyetemes nemzeti érdekekkel összhangban van.”³⁴

A tervezet alapján elkészült 1936. évi 11. tc.³⁵ nem törölte el a hitbizomány intézményét (miként az megtörtént számos más közép-európai államban). Igyekezett egyrészt kiiktatni a rendszerben meglévő káros elemeket, másrészt megerősíteni a hitbizományok intenzívebb részvételét a gazdasági termelésben. Az intézményt tehát fenntartották, de méreteit csökkenteni akarták, ezért a törvény meghúzta a mezőgazdasági ingatlanok felső határát. Továbbra is engedélyezte ugyanakkor új hitbizomány alapítását, de csak „feddhetetlen jellemű, önjogú magyar állampolgárnak, aki a nemzeti élet, a tudomány, a művészet terén vagy a hazáért egyébként teljesített szolgálataival erre érdemeket szerzett, és vagyonáról szabadon rendelkezhetik.”³⁶ 1945-ben a hazai hitbizományi földeket sem kímélte a földosztás, e birtokokat ugyanúgy fölosztották, mint minden más területet.³⁷ Mindezeket az 1949. évi VII. tc. hatályon kívül helyezte, megszüntetve Magyarországon a hitbizományokat.³⁸

³⁰ Ilyen volt például Festetics Kristóf ingatlan felajánlása a pacsér-visnyei iskolaépítés céljára vagy gróf Zichy Béla ajándékozása a fonyódi katolikus plébánia számára.

³¹ Gözsy Zoltán, 2003. 10. o.

³² 1920. XXXVI. tc.

³³ Kaposi Zoltán, 2013.

³⁴ Csicserei Rónai István, 1935.11-12. p.

³⁵ 1936. XI. tc.

³⁶ 1936. évi törvények, 1936. 201.

³⁷ Kaposi Zoltán, 2013. 142.o.

Az 1930. évi KSH adatok szerint a háború után 1105 000 kat. hold hitbizományi birtok maradt. Amíg az ország területileg 67%-os veszteséget szenvedett, addig a hitbizományok területében 51,8%-nyi csökkenés mutatkozott. Az ország területe a háború után 16 153 700 kat. hold volt, ennek a hitbizományi birtokok 6,8%-át foglalták el 1920-ban, szemben a régi (háború előtti) 4,8%-os területrészesedéssel. A hitbizományok területében, elsősorban a földreform miatt, a továbbiakban is nagymértékű változások történtek. Továbbá a hitbizományi kötöttség veszített is merevségéből. 1920-1930 között 72 700 kat. hold terület szabadult fel hitbizományi kötöttség alól Magyarországon.³⁹

**Az egész ország művelési áganként részletezett területéhez viszonyítva, a
hitbizományi birtokok százalékos aránya**

3. táblázat

	1910	1920	1930
Szántó	3,3	4,9	3,14
Kert	1,1	2,0	1,69
Rét	3,4	7,9	5,87
Szőlő	0,3	0,7	0,56
Legelő	4,5	7,1	4,86
Erdő	7,6	17,1	15,75
Nádas	8,1	14,7	16,21
Terméketlen	6,1	6,4	5,63
Az egész terület:	4,8	6,8	5,12

Forrás: Kokovai Lajos, 1931.

A földreform és vagyonváltság miatti változások miatt 1930-ban már csak 832 540 kat. hold hitbizomány jellegű birtok volt az országban. Lényegesen csökkent a szántóterület aránya, de némileg a rét és a legelő is.⁴⁰ Táblázatból megállapítható, hogy a legnagyobb mértékben a szántók aránya csökkent, utána a rét és a legelőé. A szántóföld arányszáma a földleadások folytán kisebb lett, mint a háború előtt. a többi művelési ágban azonban a terméketlen területet kivéve mindenütt növekedés mutatkozott. Az 1920. évi állapothoz képest a földreformra 42 300 kat. holdat, vagyonváltság gyanánt pedig 100 800 kat.

³⁸ Kállay István, 87.

³⁹ Kokovai Lajos, 1013. o.

⁴⁰ Czettler Jenő, 1935. 321. o.

holdat, a kettőre összesen 143 100 kat. holdat engedtek át. 1930-ra a földreform végrehajtása teljes mértékben befejeződött. Az országban 51 hitbizományi birtok maradt.

A hitbizományi birtokok legfőbbjénél megfigyelhető jelenség volt, hogy a jelentős értéket termelő területek, főleg a szántók, nem saját kezelésben, hanem bérletben voltak. A kevesebb ráfordítást igénylő erdészeteket kevésbé adták bérbe. Viszonylag jelentős volt a birtokok legelő és rét állománya is. Ezeket a területeket főleg községi közbirtokosságok, vagy nagyobb gazdák vették haszonbérbe. Összességében a hitbizományok által bérbe adott terület 278 770 kat. hold volt, amelyből 185 210 kat. hold (66,4%) szántóföld.⁴¹

Somogyban különösen aktuális volt a két világháború között a hitbizományok kérdése. A Trianon utáni Somogyban a mezőgazdasági művelés alatt álló területek 30.3%-a (ebben csak Fejér megye előzte meg), a megye egész területét tekintve pedig 45%-a volt nagybirtok.⁴² Ugyanakkor Somogy lakosságának népsűrűsége igen alacsony volt. A két világháború közötti időszakban nem véletlenül alakult ki az a vélemény, hogy a „nagybirtok és a népsűrűség egymással fordított arányban áll,”⁴³ a somogyi sajtóban olvasható instrukció szerint „az ország jövője érdekében ezen változtatni kell.”⁴⁴

A hitbizományi területek mérete Somogyban (kat. holdban)

4. táblázat

1910	1920	1930
198 000	195 680	155 332
Ezek százalékos aránya a megye összterületéhez viszonyítva:		
17,0	16,7	13,3

Forrás: Kokovai Lajos, 1931.

A táblázatból is látható, hogy az első világháború után Somogy megye nem veszített jelentős területeket. Viszont nagy volt az aránya a hitbizományi birtokoknak a megyében. Ezt mérsékelte valamennyire a Nagyatádi-féle földreform és a vagyonváltsági törvény hatása, amelynek folytán - mint már említettem - a hitbizományok jelentős mértékben veszítettek földeket. Ennek hatására csökkent az arányuk Somogyban, de még így is az egyik legjelentősebb maradt országos viszonylatban.

⁴¹ Lukács Nikolett, 2010. 113.o.

⁴² Kanyar József, 1980.

⁴³ Somogyi Ujság. XIX. évfolyam, 24. szám. 1937. január 30.

⁴⁴ Uo.

3. SOMOGY MEGYE GAZDASÁGÁNAK FONTOSABB VÁLTOZÁSAI (1850-1914)

Ahhoz, hogy a sörnyei hitbizomány gazdaságát el tudjuk helyezni a megye gazdasági rendszerében, szükséges egy rövid áttekintést adni arról, hogy milyen is volt Somogy a piacgazdaság kialakulásának időszakában.

3.1 A földbirtokviszonyok változásai

Somogy megye mezőgazdaságilag hasznosított földjei 1850-ben (kat. hold)

5. táblázat

Szántó	Kert	Rét	Szőlő	Legelő	Erdő	Nádas
399.914	10.085	122.143	29.357	158.267	340.731	10.438
% -os arányuk:						
Szántó	Kert	Rét	Szőlő	Legelő	Erdő	Nádas
37,34	0,94	11,41	2,74	14,78	31,82	0,97

Forrás: Benda Gyula, 1973.

A táblázatból látható, hogy Somogy megyében a szántók és az erdők területi nagyságai 1850-ben alig tértek el. A 19. század második felében azonban – az országos változásoknak megfelelően – a szántók területe gyorsan nőtt, ugyanakkor az erdők területe csökkent a megyében. Ez főleg a gabonaárak emelkedésének volt köszönhető: az 1880-as évekig tartó árnövekedés, a biztos piacok arra ösztönöztek, hogy jelentős erdőirtásokkal, mocsárlecsapolásokkal, rétek és legelők feltörésével és művelésbe vonásával egyre több szántót alakítsanak ki a gazdák a 19. század második felében. A szántók és erdők dominanciája mellett látható az is, hogy viszonylag nagy területen, jelesül több mint 29 000 holdon területen termeltek szőlőt a megyében.

Ha a tulajdon szempontjából nézünk rá a megye földjeire, akkor azt láthatjuk, hogy az 1351 115 magyar holdból 910 793 hold volt „urasági birtok” és 440 202 magyar hold volt a volt jobbágyok úrbéri birtoka.⁴⁵ (Az urasági birtokba ekkor még bele kell értenünk az ún. nevezett közös földeket, vagyis a földesurak és a jobbágyok által közösen használt erdőket és legelőket). Somogy megye területén az 1860-70-es években úrbéri birtokperek és egyezségek révén 8243 3/8 úrbéri telek után adták ki a parasztok járandóságait. Ha az

⁴⁵ T. Mérey Klára, 2007.120.o.

átlag értékeket vesszük figyelembe, akkor egy telek után járó 24 magyar hold szántóföldet, 10 kaszás rétet és 1 hold belsőséget számítunk egy úrbéri telekre. (A kortársak is 35 magyar holdas átlagot számítottak egy telekre.) Ehhez járul még a telkenként e megyében kimért 14,3 hold legelő és erdő. (Erdő telkenként alig 1-2 hold volt, és azt sem kapott minden falu.)⁴⁶ Az úrbéresenkénti telekátlag ugyanakkor rendkívül alacsony volt, a dél-dunántúli megyékben ennek mérete rendszerint nem haladta meg a fél telket.

Somogy megye területe gróf Széchenyi Imre – a megye 19. századi gazdasági problémáit kitűnően ismerő birtokosa – szerint: 1 170 156 kat. hold volt.⁴⁷ Eszerint tehát a népesség háromnegyedét kitevő parasztság – a végleges úrbéri birtokrendezés nyomán – a megye területének mindössze a 26%-át kapta meg. A földterület nagyobb része urasági és egyházi birtok maradt. A papok, tanítók, jegyzők, továbbá közigazgatási és közintézmények számára kiszakított földterület aránya is igen alacsony volt, alig érte el a 3%-ot. Ebből az is következik, hogy az 1849. évi világosi fegyverletétel, majd az új császári hivatalnokrendszer működése mellett szabaddá vált parasztok számára igen kedvezőtlen körülmények között nyílt meg a gazdálkodás és a boldogulás útja. Az 1850-es évek abszolutizmusa idején a súlyos adóterhek – elsősorban a földadó révén – a paraszti földeket sújtották leginkább.⁴⁸

A paraszti gazdálkodás erősödését a magas adón kívül más tényezők is befolyásolták. Sokan még tulajdonnal sem rendelkeztek. Ennek egyik oka a 18. századi betelepedés időszakára nyúlik vissza, amikor is a távolról érkezettek a szerződéses státusz megteremtésére törekedtek. Számukra kedvezőbb feltételekkel jutottak termőföldre, ha szerződéses, ún. contractualista (curialis) telekkel rendelkeztek, s nem klasszikus úrbéri telek után kellett adózniuk. Az előbbi csak a földesúrnak fizetendő bér, illetve tartozás terhelte, míg az úrbéri telek más irányokban (állam, megye) is adóköteles volt. Somogy megyében viszonylag tetemes számú curialis helységet tartottak számon. Meglehetősen nagy volt a szerződéses zsellérek száma is, akik sokszor módosabbak voltak úrbéri telekkel rendelkező társaiknál is. Nagy problémát jelentett ugyanakkor, hogy a szerződéses viszonyban állókat nem érintette az 1848. évi jobbágyszabadító törvény telekre vonatkozó rendelkezése, ők csak személyükben váltak szabaddá, telek, úrbéri telki föld nem járt nekik. Így Somogy megyében egész falvak jutottak nagyon rossz helyzetbe.

⁴⁶ T. Mérey Klára, 1965.

⁴⁷ Gróf Széchenyi Imre, 1887. 1. o.

⁴⁸ T. Mérey Klára, 1973. 9. o.

Példának megemlíthetem Viszt, amelyről 1858-ban az állapították meg az úrbéri pere során, hogy korábban pusztai birtok volt. Több település is volt Somogyban, amely faluból pusztá lett, de arról is van információnk, amikor egy jobbágygazda zselléri sorba süllyedt.⁴⁹

Nem javult az igen rétegzett köznemesi-középbirtokosi réteg helyzete sem. E csoport tagjainak sokszor csak egy-egy somogyi falu határában volt kisebb-nagyobb birtoka. Az úrbéres földek után járó kárpótlási összegek késedelmes kifizetése miatt számos köznemes rokkant bele abba, hogy nem tudták birtokaikon pótolni az elmaradt ingyen (robot) munkaerőt.⁵⁰ Ezek birtokát rendszerint idegenből jött vállalkozók vásárolták meg. Így jutott a Csapody örökség a bécsi Satzger kereskedő és gyáros birtokába, avagy 1850 körül így került Ádánd település gróf Wickenburg birtokába.⁵¹

A megye területén a földesurak gyakran keresték a pénzes, befektetni kívánó bérlőket ebben az időben, de ilyen ritkán akadt,⁵² s azok is inkább a nagyuradalmakat béreltek ki. Ilyen volt például a tőkeerős Freystadler József, aki a csaknem 40 000 holdas Esterházy hercegi hitbizomány részének számító kaposvári uradalomhoz jutott hozzá.⁵³ Közismert Kaposváron a Donner városrész kialakulásának a története. Ez annak köszönhetné létét, hogy Donner János sörfőző üzemet akart létesíteni a város Kapos folyó déli részén. Ezt azonban Esterházy herceg, mint földesúr, megtiltotta neki. Donner ezt követően házhelyként értékesítette a megvásárolt területet, s ezzel vált e városrész névadójává.⁵⁴

3.2 Növénytermesztés és állattartás

A legjövödelmezőbb ág a mezőgazdaságban a szántóföldi gabonatermelés volt ekkoriban. Az 1850-es években az európai gabonakonjunktúra kedvezett a gabonatermesztésnek. Somogyban főként búzát és rozst termesztettek. A termésfelesleget a veszprémi, a keszthelyi, de főleg s kanizsai piacokon értékesítették. Somogy megyében 1855-1867 között a szántóterület közel 35.000 kat. holddal nőtt. A szántóföldeken az 1840-50-es években gyorsan terjedtek a különböző takarmánynövények: egyre többen termesztettek kukoricát, pillangós növényeket, marharépát stb.

⁴⁹ T. Mérey Klára, 1978. 56-66.

⁵⁰ T. Mérey Klára, 1998-1999. 1-4. sz. 65-69. o.

⁵¹ Csorba József, 1857. 79-80. o.

⁵² Galgóczy Károly, 1855. 190, 200-201, 212-213. o.

⁵³ Gazdasági Lapok, 1854. május 18. 20. sz. 253-254.; július. 356. o.

⁵⁴ Bergel József, 1877. 45-46.o.

Az ipar fejlődése még gyerekcipőben járt. Csorba József vármegyei tiszti orvos 1857-ben megjelent, Somogy megyéről szóló munkájában több szeszgyárat is említett, amelyek visszamaradó termékét az igásmarhák táplálására fordították. Lisztőrlő malmokról is szól a Dráván, szélmalmot Lengyeltótiiban és egy-egy gőzmalmot említ Fajszon és Hárságyon. Kísérleteztek salétromfőzéssel (amely a puskaporgyártás egyik fontos alapanyaga volt), s több helyen működött üveghuta. Ezek általában erdőben voltak, mivel ennek az iparnak a legfontosabb alapanyaga a fa.⁵⁵ 1866-ra tovább javult a helyzet. Fényes Elek ez évben megjelent műve Somogy megye területén hat működő gőzmalmot és tíz szeszgyárat említ, valamint egy Németlukafán dolgozó üveggyárról és egy Kaposváron működő nyomdáról is ad hírt.⁵⁶

A reformkorban Somogy megye híres volt a lovairól, amelyeket nem csak úri ménesekben tenyésztettek, hanem a paraszti lótartás is párját ritkította. Azonban a lótartás 1849 után hanyatlani kezdett az 1860-as évekig. Majd a vezető társadalmi rétegekben újra trend lett a minőségi lótenyésztés és a lónemesítés. A szarvasmarha-tenyésztés terén is voltak bajok. A keleti marhavész különösen az újonnan berendezett nyugati tehenészetekben okozott súlyos károkat, ami a ridegen tartott szürke-magyar tenyésztésére való visszatérést eredményezte átmenetileg.⁵⁷ Azonban elmondható, hogy amíg Somogy megyében a szarvasmarhák száma 1851-ben összesen 87 397 db volt, addig 1857-ben már 118 053 db.⁵⁸ Jelentős létszámnövekedést figyelhetünk meg kisebb-nagyobb visszaesésekkel. A bivaly tenyésztése is népszerű volt a megyében. Festetics Taszilónak is volt egy híres gulyája Balatonkeresztúron. Kecskéket általában csak a szegények tartottak. Juhokat főként az uradalmakban tenyésztettek nagyobb mennyiségben, a parasztok csak a magyar fajtát tartották kis mennyiségben.⁵⁹ A selyemhernyó tenyésztés a megye területén csak pangott, de a méhészet kedvelt foglalkozás volt, akárcsak a sertéstartás, amelynek fontos jellemzője maradt az erdőkben való makkoltatás.⁶⁰

Megfigyelhető az állattenyésztés területén, hogy az uradalmakban egyre inkább áttértek a nagyobb hozamú nyugati fajták tenyésztésére. A juhoknál előtérbe kerültek a különböző merinói fajták a hagyományos magyar fajtákkal, így például a racka juhokkal szemben. A tejgazdaságok terjedésével szintén előtérbe kerültek a nyugati szarvasmarha

⁵⁵ Csorba József, 1857. i.m. 78. o.

⁵⁶ Fényes Elek, 1866. 306-307.o.

⁵⁷ Gazdasági Lapok, 1863. 43. sz. október 25.

⁵⁸ Benda Gyula, 1872. 309. és 314.o.

⁵⁹ Fényes Elek, 1866. 299.o.

⁶⁰ Fényes Elek, 1866. 300.o.; illetve Csorba József, 1857. 72.o.

fajták, így például a berni és a szimentáli fajták. Előfordultak azonban fajtanemesítések is, mint például a bonyhádi-szimentáli fajta kitenyésztése. Ezeknek a fajtáknak jóval nagyobb volt a tejhozamuk, mint az őshonosoknak. A lovak tenyésztésénél is megfigyelhető egyfajta elnyugatiasodás a fajták tartása terén, egyre inkább terjedtek a belga és az angol fajták az uradalmakban a hagyományos állományok mellett (pl. angol telivérek). Népszerűek voltak a lipicai lovak is. A sertések többsége viszont még mindig a mangalica volt. Itt nem figyelhető meg olyan mértékben a nyugati fajták tartása, mint a többi állatfajnál, bár vannak példák arra is. Megemlíthetjük az ádándi uradalmat is, ahol yorkshire fajtával is próbálkoztak.⁶¹

3.3 Az erdők pusztítása

A piacgazdaságra való áttérés legnagyobb vesztese a somogyi erdő lett. Somogy területén a szakemberek elrettentő módon emlékeznek meg arról, hogy milyen nagymértékű volt ekkoriban az erdőpusztítás. A Somogy c. lapban egy Kadarkúti aláírással szereplő szakértő írt vezércikket a megye közgazdasági helyzetéről. Becslése szerint 1847 óta a megye erdőállományának a felét kivágták és a legelők egy negyedét feltörték. Ugyanakkor a vízlecsapolási munkákkal a hasznavehetetlen területek hatodát fogták művelés alá.⁶² Eleinte azért nem tűnt fel az erdőpusztítás, mert talán nem is az erdő mennyisége csökkent tragikusan, hanem az összetétele változott meg radikálisan. Egy később keletkezett mű mutat rá erre a változásra, amikor a somogyi erdőkről azt jegyezte fel: „Teméntelen szőnyegzetük össze-vissza szaggatva, szabdalva, átluggatva, földjük szántófölddé alakítva, csak árnyékaik a réginek.” A régi tölgyeket akác és fenyves váltotta fel.⁶³

Somogy megye egyik legnagyobb kincse került veszélybe. Az Erdészeti Lapok tudósítója is ezt tette szóvá: „Tekintsünk a szomszéd Somogyba – írta Tolna megyéből küldött tudósításában – ott egész erdőket fogunk látni össze-vissza kuszált állapotba levágva, néhány haszonbérő gazdálkodik ott. A bérlők potom árat fizetnek az erdőért, ott tetszésük szerint a legszebb tölgyekből egy-egy darabot dongának kívágnak, a többi fát pedig ott hagyják, melynek felmunkáltatása és kitakarítása éveket igényel, s az újraerdősítést felette nehezíti.”⁶⁴

⁶¹ Újváry Imre, 1912.

⁶² Somogy, 1867. február 19. 8. sz. 1-2. o.

⁶³ Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben. IV. kötet, 1896. 291-322. o.

⁶⁴ Erdészeti Lapok, 1869. 107.o.

Az erdő védelme csak ott volt megoldott, ahol a birtokosnak nagyobb vadászterülete volt. (A vadászat az úri réteg kedvelt társadalmi szokásának számított.) Fényes Elek 1866-ban megjelent munkájában mindössze egyetlen, 300 holdas vadaskertről tesz említést Somogyban, mégpedig Lábodon, ahol gróf Széchenyi Pál birtokán őzek és dámvadak „tenyészték”.⁶⁵

Mint már említettem az erdő területe már az 1850-es évekre erősen megritkult, de statisztikailag ez a pusztulás számokkal leginkább majd 1850-1885 között igazolódik. Ekkoriban az erdők terjedelme Somogyban 340.731 kat. holdról 313.347 kat. holdra csökkent. Az uralkodó fánem: a tölgy, a cser, a gyertyán, a nyírfa, a bükk, a fenyő volt.⁶⁶ Ebben az időszakban az erdőtörvény egyre sürgetőbbé vált. Az erdészeti szakemberei már korábban is hallatták a hangjukat a megye lapjában. Bercsényi József 1869-ben és 1878-ban is felemelte szavát az erdőpusztítás ellen, amelyben nem talál eltérést a közép és nagybirtok, az egyházi alapítványi és magánbirtokok között. Szerinte jó erdőket csupán a csurgói járásban, gr. Festetics György birtokain, továbbá a Kund és a Somssich családok uradalmaiban lehet találni.⁶⁷ Egyre több szakember szerint vált egyre sürgetőbbé az üzemtervi gazdálkodás előírása az erdők és az ország faállományának védelmében. Az 1879. évi XXX. tc. végre elrendelte az erdők szakszerű kezelését, nem véve ki ezekből a falvak faállományát sem. (Az erdőkezelés, a törvényi elvárásoknak megfelelően kialakított erdőgazdálkodás a parasztságnak egy újabb tehertételt jelentett.)

3.4 A kiegyezés utáni gazdasági folyamatok hatásai a somogyi gazdaságra

Az eddig vázolt gazdasági folyamatok nagymértékben megváltoztak az 1867. évi kiegyezést követően. Ettől kezdve ugyanis Magyarország közjogi helyzete is megváltozott: az addigi alárendelt helyzetéből felemelkedve, a birodalmon belül mellérendelt pozícióra tett szert. A birodalmi piac hatékony kihasználásával a magyar gazdaság esélyt kapott egy gyors gazdasági fejlődéshez.

Az 1870. évi állapotokat felmérő hivatalos népszámlálás adatai szerint Somogy megye, kereső lakosainak 91%-a foglalkozott a mezőgazdaságban, 8%-ának adott az ipar keresetét, 1%-nak pedig a kereskedelem. A gyors változások a 20 évvel későbbi, 1890-ben felvett adatokkal összehasonlítva jól látszanak: a mezőgazdaság és az őstermelés keresőinek aránya a megyében 69%, a bányászat, az ipar és a forgalmazás a népesség

⁶⁵ Fényes Elek, 1866. 365.o.

⁶⁶ Somogy, 1868. március 10. 10. sz. 2. o.

⁶⁷ Somogy, 1878. november 3. 44. sz. 2. o., uo. november 10. 45. sz. 1-2. o. – november 24. 47. sz. 2. o.

kereső részének 14%-át foglalkoztatta. Napszámból élt 13%-nyi kereső, míg a többiek értelmiségi, háziszolga stb. volt, illetve egy kisebb réteg járadékból, illetve tőkehozamokból (háztulajdonos, részvényes stb.) élt.⁶⁸ A napszámosok nagy része mezőgazdasági napszámos volt, de már az ipar is foglalkoztatott egy keskeny réteget. A lényeg persze az, hogy a dualizmus kezdetén a megye népességének túlnyomó része még mindig a mezőgazdaságból élt. E téren Somogy nem különbözött a többi dél-dunántúli megyétől. Az ipar előrehaladásával az első világháborúig azonban a mezőgazdaságból élők aránya csökkent.

Somogy megye mezőgazdaságilag hasznosított földjei 1895-ben (kat. hold)

6. táblázat

Szántó	Kert	Rét	Szőlő	Legelő	Erdő	Nádas	Nem termőterület
578.241	10.944	99.358	18.792	113.659	238.419	5.251	89.627

Forrás: Mezőgazdasági statisztika, 1895. 1. kötet. adatai alapján

A nagy gabonakonjunktúra folyamatai visszatükröződnek a területi adatokban. 1885-1895 között a szántóföld aránya tovább nőtt, s így 1895-re megközelítette az összes mezőgazdasági föld 55%-át. Az 1867-es kimutatáshoz képest 1895-ben már több mint 100.000 kat. holddal több szántó található Somogyban. Az erdőknél pedig közel 75.000 kataszteri holdas csökkenést figyelhetünk meg a megyében.

A gazdaságok felszereltségére vonatkozó adatok alapján látható, hogy 1885-ben például a volt úrbéres birtokokon még 1349 faekét használtak, míg a közép- és nagybirtokok eszközállományában már csak 3 volt használatban. A paraszti földeken 23 gőzcséplőgép dolgozott, a közép és nagyuradalmakban 126; sorvetőgép a paraszti birtokon 12, az uradalmakban 505 darab volt stb.⁶⁹ Ebből is látszik, hogy az uradalmakban elindult egy gépesítési tendencia az 1880-as években. Azt is meg kell említeni, hogy ez idő tájt a paraszti gazdálkodásban még mindig a nyomásos rendszer uralkodott. Ez pedig nem jelentett versenyképes gazdálkodást. Viszont az uradalmak felszereltsége és versenyképessége folyamatos fejlődést mutatott.

⁶⁸ Népszámlálás, 1890. 34-35. o.

⁶⁹ Széchényi Imre, i. m. 1887. 3., 5. o.

A Somogyban termesztett agrártermékek főleg Kanizsa és Pécs piacain leltek gazdára. Majd az 1800-as évek második felében erősödött Kaposvár piaca is. A termékek egy jelentős része pedig Bécsben és Németországban került értékesítésre.

1876-ban az Iparkamara jelentése szerint a szántóföldek 21%-án pedig kukorica, hüvelyesek, burgonya és répa termett. Az ipari növények (len, kender, dohány) vetésterülete nem érte el az 1%-ot és olajos növényeket (repcét, lenmagot) mindössze a szántóterület fél %-án találhatók. Bár megfigyelhető a folyamatos növekedésük. A fennmaradó területeken takarmánynövényeket termesztettek.⁷⁰

Somogy megyében is – hasonlóan más területekhez - a búza volt a legnagyobb mennyiségben termesztett növény. Emellett viszonylag csekély mennyiségben termesztettek repcét és kölest. Kendert, lencsét és káposztát pedig látszik, hogy nem termesztettek számottevő mennyiséget az uradalmak. A megyében folyó cukorrépa termesztésére jellemző, hogy szinte minden nagyobb uradalom termesztette ezt a különlegesen sok kézimunkát igénylő kapás növényt, mivel viszonylag nagy haszonnal kecsegtetett a termesztése. A környék legnagyobb felvásárlója a kaposvári cukorgyár volt. A tulajdonosa ennek a gyárnak pedig a Mezőgazdasági Ipar Részvénytársaság (MIR). Több mint 800 munkás dolgozott szezonálisan az 1900-as évek elején az üzemben. A MIR bérelte herceg Esterházy Miklóstól a 38 298 kataszteri holdas kaposvári hitbizományát is.⁷¹

A legnagyobb gazdasági problémát Somogy megyében a közlekedési viszonyok és maga a megye elszigeteltsége okozták az 1880-as években. A termékek nagy része magtárakban és pincékben hevert eladatlanul. Emellett a gabona áresése is problémákat generált.

A szőlészetet is meg kell említeni, mint gazdálkodási formát. Fényes Elek szerint a somogyi gazda kedves ültetvénye a szőlő, s a megye 306 helysége közül csupán 96-ban nem volt az 1860-as évek közepén szőlőhegy vagy szőlőskert. Két uradalmat említ mindössze, ahol jó bort állítottak elő, mindkettő a Zselicben volt, Simonfán és Hajmáson. A szőlőtermesztés jelentett egyfajta kitörési lehetőséget a parasztság számára az anyagi problémáikból. Somogy megye bortermése 1864-ben 74 419 hektoliter volt.⁷² Azonban 1880-as években előbb Baranyában, majd Somogyban is felütötte a fejét a filoxéra. Somogyban először a jutai szőlőhegyen észlelték a gyökértetűt. 1887-ben már Siófokon is

⁷⁰ A Soproni Kereskedelmi és Iparkamara, 1878.

⁷¹ Újváry Imre, 1912.

⁷² Benda Gyula, 1973.

jelentkezett, ahová egy polgár Keszthelyről hozta be fertőzött szőlővesszőkkel. Hamarosan azokon a helyeken, ahol 1000 forintot is adtak 5-6 éve egy hold szőlőért, most a gazda annak örül, ha még valaki ihat a szőlője terméséből – írta a helyi lap.⁷³ 1889-ben a megye akkori közgazdasági előadójának: gr. Széchenyi Imrének a jelentésében is szerepel, hogy Somogy sok lakosa csupán szőlőtermesztésből él, és ezek most nagyon sanyarú körülmények között élnek, mert a filoxéra rohamosan terjed.⁷⁴ Vagyis a megye egy nagyon fontos termelési ága került nehéz helyzetbe és vele együtt a társadalom egy jelentős része is.

Széchenyi Imre adatai szerint 1870 és 1884 között a lovak száma a megyében több mint 2000-rel, vagyis 4,3%-kal csökkent.⁷⁵ 1872-től marhavész pusztított a megye területén. 1872. szeptember 17. és november 1. között a Dráva melletti területen közel 3400 marhából több mint 600 betegedett meg és ezek egyharmada el is pusztult.⁷⁶ Az állattartás egyes ágainak visszaszorulása főleg magára a gabonaárakra vezethető vissza, de megemlíthetők a legelők nagyarányú feltörése, valamint a húsfeldolgozás és tartósítás technológiai nehézségei is.

Fontos megemlékezni a méhészetről, amely Somogyban jelentős ágazatnak számított. Az 1870. évi összeírás 24 026 méhkast tüntetett fel e megye területén. Uradalmak legtöbbszörében is tartottak méheket, de általában saját felhasználásra. A méhcsaládok fogyása is megfigyelhető a statisztikák alapján a 19. század második felében. Mivel az 1895. évi statisztika már csak 18 908 méhcsaládot említ meg.

A selyemhernyó-tenyésztés az állam által támogatott fajtája volt az állattenyésztésnek. 1882-ben 14, 1891-ben pedig 89 somogyi család foglalkozott selyemhernyó-tenyésztéssel.⁷⁷

Somogy egyik legfontosabb természeti kincse a Balaton volt. Ez a tó eleinte a nádrengetegekkel, mocsaras kiöntéseivel a halfogás eldoradoja volt. Az 1850-es évek hatalmas halfogásai – amikor a tihanyiak még lapáttal merték a halat – annyira kipusztították a halállományt, hogy 1868-ban már sóhajtván emlegették a hajdani nagy halgazdagságot.⁷⁸ Az uradalmak eleinte bérbe adták a halászatot, azonban a halászat nem párosult egyidejűleg mesterséges haltenyésztéssel. A halászati jogot a környező falvak is gyakorolták, akik számára élelem és bevételforrás is volt egyaránt a Balaton. Az 1870-es

⁷³ Somogy, 1888. október 4. 40. sz. 3. o.

⁷⁴ Somogy, 1889. február 26. 9. sz. 3. o.

⁷⁵ Széchenyi Imre, 1887. 20. o.

⁷⁶ Somogy, 1872. november 19. 47. sz. 3. o.

⁷⁷ Újváry Imre, 1912.

⁷⁸ Somogy, 1868. december 1. 48. sz. 2. o.

években Veszprém, Somogy és Zala megyék szabályrendeleteket hoztak a balatoni halászat jövedelmezőségének megmentése érdekében, de ennek nem volt sok eredménye. A Balaton halait tovább pusztították, szigonyozták.⁷⁹ Fontos volt az uradalmakban a haltenyésztés is. Példaként lehetne hozni a bárdibükki uradalmat, ahol pontyot, süllőt, sügért, és pisztrángot tenyésztettek sikeresen az 1910-es években. A legfontosabb piacaik Berlinben, Bécsben és Kaposváron voltak.

A gazdasági fejlődés fontos eleme volt a pénzügyintézetek kialakulása is. A Soproni Kereskedelmi és Iparkamara jelentése szerint 1860-61-ben Somogy megye területén egyetlen pénzügyintézet sem volt, csupán Csurgon volt „tanácskozás tárgya” egy segélyező egyesület megalapítása.⁸⁰ Az 1870. évi népszámlálás alkalmával Somogy megyében a pénz- és hitelintézeteknél alkalmazott tisztviselők, szolgák és munkások száma összesen 15 fő volt. 1891-ben a hitel életben konkrétan szerepet játszó tisztviselők és vezető emberek száma összesen 75 fő, míg a takarékpénztárakban 41 férfi, szövetkezetekben 8 férfi, a biztosító intézeteknél 25 és a zálogházakban 1 férfi dolgozott.⁸¹ 1890-ben Somogy megyében 11 takarékpénztár működött, és több, főként az 1870-es években létrejött segélyszövetkezet.⁸²

1864-ben alakult meg a megye első pénzügyintézete: a Somogy megyei Takarékpénztár Kaposváron. Ugyanebben az évben jött létre az első segélyszövetkezet ugyancsak Kaposváron. A pénzügyintézetek közül 1868-ban Szigetváron létesült az első takarékpénztár vidéken, amely részvénytársasági alapon állt. Ugyancsak részvénytársaságként jött létre az 1870-es években Marcaliban, Nagyatádon és Csurgon, majd 1881-ben Boglárán és Barcsan. Az utóbbi kapcsolatos volt a Barcs-Drávavidéki Takarékpénztár segélyszövetkezettel is. Független volt viszont a pénzügyintézetekből a nagybajomi, a nagyatádi, a szigetvári és a marcali segélyegylet, továbbá a kadarkúti önszegélyező egyesület, amelyek mindegyike 1876-ban jött létre. Az 1880-as években Ádándon, Karádon, Balatonboglárán, Nemesviden alakult még önszegélyező egyesület.⁸³

Ezek a pénzügyintézetek és szövetkezetek aránylag kis tőkével dolgoztak és csak a környéküket látták el hitellel. Jelentéktelenségüket mutatta az, hogy az 1873. évi bécsi „tőzsde krach” sem érintette őket, amely Nyugat-Magyarországon például több hitelintézet bukását idézte elő. Jellemző volt a folyósított hitelek „drágasága”. A föld

⁷⁹ Somogy, 1875. szeptember 7. 36. sz. 1. o.

⁸⁰ A Soproni Kereskedelmi és Iparkamara, 1863. 134-138. o.

⁸¹ Népszámlálás, 1890. II. köt. 646. o.

⁸² Weisz Henrik, 1898. 33. és 108-109. o.

⁸³ Janusits Ede, 1910.

általában 5-6%-ot jövedelmezett, de a pénzintézetek 12-13%-ot számítottak a kölcsön után az 1870-es évek derekán.⁸⁴

A közlekedési infrastruktúra, s főleg a vasút fejlesztése egyértelműen jót tett a kereskedelem fellendülésének, továbbá csökkentette a térség elszigeteltségét is. Fontos szerepet játszottak a megye közlekedési hálózatában a folyamatosan épülő vasútvonalak. 1861-ben a Déli Vasút megépítette a Balaton mellett futó Buda-Kanizsa vonalat, amely a Trieszt felé vezető külkereskedelembé való becsatlakozást biztosította. Majd 1872-ben megépült a Bátaszék-Zákány vonal Dombóvár és Kaposvár érintésével. 1873-ba már Fiuméig lehetett vasúton szállítani. A századfordulón Kaposvár vasúti csomóponttá válik, ezzel is támogatva a fejlődését. Kaposvárról közvetlenül elérhető lett Siófok, Barcs, Szigetvár és Fonyód is. A vasút óriási mértékben hozzá járult ahhoz, hogy Kaposvár egyre nagyobb piacközpontja legyen a somogyi agrártermelőknek. Megépült 1868-ban a Szentlőrinc – Barcs – Zákány - Murakeresztúr vasútvonal is, amely főleg a déli termelőknek hozott sokat. A nagybirtokok termékei könnyebben tudtak eljutni a piacakra a vasútnak köszönhetően, ezzel is növelve versenyképességüket.

Jelentős szerepe volt a vízi áruszállítási vonalnak, amelyek összekötötték Somogy megyét Stájerországgal, illetve a déli területekkel. A Dunagőzhajózási Társaság (DDSG) első gőzhajója 1856-ban jelent meg Barcson. A Barcson 1883-ban megnyitott első hídról sem szabad megfeledkeznünk, amely ennek a településnek ipari és kereskedelmi fejlődésében sorsdöntő szerepet játszott.⁸⁵ A balatoni gőzhajózás kezdete is erre a korszakra nyúlik vissza. Főleg személyszállító hajók létesítését sürgették.

A mezőgazdaság után az ipar foglalkoztatta a népesség jelentős részét Somogy megyében is. Az 1870. évi népszámlálás adatai szerint 6560 önálló vállalkozó és 6311 alkalmazott és munkás dolgozott abban az esztendőben a megyében, vagyis az ipari népesség 51%-a volt önálló, 1%-a alkalmazott és 48%-a munkás.

Az 1872-ben megszületett céheket eltörlő törvény a kisipar átalakulását eredményezte. Megnőtt az iparban dolgozók száma. A Soproni Kereskedelmi és Iparkamara 1876. évi jelentésében 5360 önálló vállalkozót jegyeztek fel Somogy megye területén, akiknél 2717 segéd, 1792 tanonc, 462 férfi, 174 női és 18 gyermekmunkás dolgozott. A kamarai jelentésben külön szerepeltek a gyárnak minősülő üzemek, amelyek ekkor még alacsony munkaslétszámmal, de géppel vagy gépekkel dolgoztak. Kaposváron egy mezőgazdasági gépgyárat jegyeztek fel 5 segéddel és 3 tanonccal, amelyben mezőgazdasági

⁸⁴ Somogy, 1875. május 4. 18. sz. 1. o.

⁸⁵ Bihari Ottó, 1979.

munkagépeket és metszőgépeket gyártottak. 97 téglagyárat jegyeztek fel Somogyban. Németlukafán pedig egy üveggyár működött 2 olvasztókemencével. A megyében két faipari gyár is működött. Mindkettő Barcson dolgozott. Malomipar is működött a megyében. Somogy gyáripára elég kezdetleges fejlettségi szinten állt.

1884-ben Somogy megye területén már 10 gőzmalom működött, amelyek közül 2 volt részvénytársaság, egy egyházi és egy magántulajdon cégformában dolgozott. 1895-ben pedig már 82 műmalmot említ Széchenyi monográfiájában e megye területén dolgozóként.⁸⁶ A megye faipara jelentős volt. Volt gépgyártás és bőripar is. A textilipar is számottevő volt, mivel 576 takács dolgozott a megye területén. A Kamara jelentése szerint 1882-ben 562 szeszfőzde működött Somogyban. A nagyobb szeszgyárak legtöbbje uradalmakban volt található. Volt többek között Kastélyosdombón Erdődy Rudolf grófnak egy szeszgyára 1403 hl kontingenssel. Megemlíthetjük még Kálmáncsán Gróf Széchenyi Istvánnak egy szeszgyárát 936 hl kontingenssel.⁸⁷

A somogyi gyárak zöme nem kis és középüzemekből alakult át gyárrá (bár arra is akadt példa, mint például a kaposvári Haidecker-szappangyár esetében), hanem zömmel egyedi alapításként helyi nyersanyagra vagy annak közelébe települt, épült rá. Így létesülhetett Nagyatádon a textilipari hagyományokra épülten, cérna, majd paszománygyár, vagy a hagyományosan len termelő vidékű Csurgón len gyár, az erdőkkel teli Alsokon botgyár stb. A nagyobb vállalkozásokat általában bankok finanszírozták és ezekben mindig sok volt az idegen tőke. Erősen kifogásolták azt a kortársak is, hogy pl. a Csurgón letelepedett cseh gyáros félgyártmányként küldi ki a csurgói gyár termékét cseh földre, ahonnan lényegesen magasabb áron tért vissza ponyva, zsák vagy vászon formájában.⁸⁸

A megye területén még jelentős számban dolgoztak kisiparosok. Az 1896. évi kamarai jelentés szerint Somogy területén 1891-ben 4965, 1896-ban 4911 főt tartottak nyilván. 1900 és 1910-ből már csak a segéd nélkül dolgozó iparosok számát vehetjük számba, mert ezek alkothatták a kisiparosságot. Az előbbi esztendőben 5109, 1910-ben pedig 5741 főt jegyeztek fel Somogyban e kategóriában. A szakirodalom a 20 segédnél kevesebbel dolgozó iparosokat is a kisiparosok körébe sorolta: 1910-ben 9104 főt foglalkoztattak 3850 üzemben.⁸⁹

⁸⁶ Magyarország malomipar, 1896. 3. o.; illetve Gróf Széchenyi Imre, 1895. 29. o.

⁸⁷ Újváry Imre, 1912.

⁸⁸ Ifj. Leopold Lajos, 1907. 34-35. o.

⁸⁹ A Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara jelentése az 1896. évről. 44. o.; illetve: Népszámlálás 1900, 236. o.

A vizsgált időszak Somogy megye számára az iparosodás korszaka is volt. Viszonylag folyamatos fejlődés jellemezte ezt az időszakot. Voltak azonban nehézségek is, mint például az agrárszegénység, a filoxéra, a búza áresése és az 1873-75-ös pénzügyi nehézségek, vagyis nem volt töretlen a fejlődés. Továbbá látható az is, hogy nem alakult ki jelentős méretű ipar a megyében. Somogy erősen agrártérség maradt mind ágazati szerkezetét, mind a foglalkoztatottságot tekintve. Azt viszont mindenképpen kijelenthető, hogy az uradalmak jelentős többsége nagymértékben gépesített ebben az időszakban. Megjelentek a különböző benzinmotoros vízimalmok, marokrakó gépek, 10 és 8 lóerős gőzcséplőgépek, motoros talajművelő gépek. Továbbá egyre jobban elterjedtek a benzinmotoros traktorok, a kévekötőgépek, az aratógépek a valamit is magukra adó uradalmakban. A legtöbb uradalom az 1910-es évekre már rendelkezett saját villanyteleppel is. Sőt, több rendelkezett saját vasút vonallal is, azért, hogy a termékeiket gyorsabban a piacokra juttathassák. Például a kaposvári Esterházy hitbizomány rendelkezett 24 km saját vasúti pályával, továbbá 116 km saját telefonhálózattal, és két villanyteleppel. Ezek a fejlesztések pedig azt is jelentették, hogy a somogyi uradalmak egy része lassan már fel tudta venni a versenyt más országrészek termelőivel.

4. A SOMSSICH CSALÁD ÉS FÖLDBIRTOKAI DÉL-DUNÁNTÚLON

Forrás: Szántó László, 2007.
1. ábra: Somssich család címere

A hitbizományok és a somogyi gazdaság áttekintése után most nézzük meg, hogy kik voltak egyáltalán a sörnyei hitbizományi uradalom tulajdonosai. Somogy megye közepének e vidéke jelentős részben a Somssich família kezén volt az 1740-es évektől egészen a második világháborúig. A Somssichok Dél-Dunántúlon, de főleg Somogy megyében a 18-19. században meghatározó szerepet játszottak mind a politikai, mind a gazdasági életben. A família rendkívül szapora volt, nagyon hamar több ágon nőtt tovább, s egy sajátosan működő, állandó birtokgyarapításban testet öltő technikát fejlesztett ki az idők során. A családtagok számos országos

funkciót is elértek: adtak az országnak alnádort, delegációs parlamenti elnököt, személynököt, több kamarást, mezőgazdasági szakértőt, pénzügyi szakembert stb. Volt olyan időszak a magyar történelemben, amikor Somogy vármegyét úgy nevezték politikai körökben, hogy az a *Somssichok megyéje*. Mivel a magyarországi gazdaság- és társadalomtörténeti kutatások során mindeddig igen kevés figyelem fordítódott - a nevesebb arisztokraták mellett - az egyes vármegyék sorsát nagyban meghatározó helyi középbirtokosság viszonyainak bemutatására, így érdemesnek tűnik azt megvizsgálni, hogy a 18. század közepétől kezdve a família több vármegyére kiterjedő birtoklási rendszere milyen genealógiai háttérrel kapcsolódott össze, s a család vagyonosodása hogyan járt együtt előbb a helyi, később pedig az országos közéletben való mind nagyobb beleszólás lehetőségével.⁹⁰

Somssich-família eredetileg Horvátországból, Varasd és Turopolje környékéről származó köznemesi família volt. A család eredete a 14. század végéig nyomokban visszavezethető. A török hódítás előtt nagyon sok horvátországi család húzódott az évszázadok során egyre északabbra, ugyanakkor sokan részt is vettek közülük a végvári harcokban. A család 200 éves magyarországi történetének legnagyobb birtokszerzője a 18. században Somssich Antal volt. 1698-ban született a Zala megyei Csehoveczen. Szakmai pályája Zágrábban indult, ahol Horvátország országos királyi ügyigazgatóságának volt az ügyvédje. Somogy megyével 1724-ben került kapcsolatba, amikor is gróf Nádasdy Tamás főispán a vármegye aljegyzőjévé nevezte ki. Társadalmi befolyása, politikai ismertsége folyamatosan erősödött, amit jól mutat, hogy 1732-36 között már megyei főjegyzőként dolgozott, s amikor 1736-ban Festetics Kristófot, az addigi alispánt helytartótanácsi titkárrá nevezték ki, s emiatt Pozsonyba költözött, helyébe a somogyi rendek Somssich Antalt, az addigi főjegyzőt választották. Alispánként Somssich 12 éven keresztül dolgozott, majd pedig 1748-tól 1760-ig udvari (kancelláriai) referendárius lett. Alispánsága alatt az 1741-iki Országgyűlésen a vármegye követe volt.⁹¹

Akkor, amikor politikai tevékenysége kezdett túlnőni a megye határain, 1741. szeptember 22-én Somssich Antal donatióként kapta Sárd és Simonfa falut, valamint Kadarkút és Csákány jószágok egy részét. Az adomány után 1746-ban a "*saardi*" (sárdi) előnevet is megszerezte.⁹² Ez a birtokszerzési forma teljesen megszokott jelenség volt ebben az időben, a potenciális birtokos némi készpénz lefizetése fejében megszerezhetett

⁹⁰ Kaposi Zoltán, 2002. 59.o.

⁹¹ Melhard Gyula, 1906.

⁹² MNL. SML. Nemesi iratok. Somssich. 80.p.

olyan fiscalitást, amely éppen elhagyatott, senki által nem használt terület volt. Sárd lakott település maradt végig a török koron keresztül, s bár népessége a 17-18. század fordulója körüli időszakban némileg csökkent, továbbra is jelentős falunak számított. Az 1720-as országos összeírás szerint ugyan csökkent a háztartások száma, ám ennek nem biztos, hogy nagy jelentőséget kell tulajdonítani, ismerve az összeírás keletkezésének körülményeit. Kováts Zoltán becslése a falu lakosságát 300-350 főre tette 1720 környékén.⁹³ A falu közel feküdt Kaposvárhoz, s ez azért fontos, mert az 1740-es évektől a vármegye közigazgatási központja egyre inkább az Eszterházy-mezőváros.

Sárd megszerzését követően, valószínűleg a 18. század közepe felé építette fel Somssich Antal a barokk stílusjegyeket mutató sárdi házának (a későbbi kastélynak) első részét. A földbirtokosnak köszönhetően Sárd 1757-ben országos vásár tartására nyert szabadalmat, ezzel is növelve tulajdonosa és lakossága lehetőségeit. A második világháború végéig Sárd maradt a família elsődleges birtokközpontja.

Somssich földszerzéseinek helye a Kaposvár - Szigetvár közötti lankás, a Zselic nyugati felén lévő jó adottságokkal rendelkező vidékre esett. A Kadarkút - Gige - Viszló terület egy részét sikerült megszereznie, s mellé - más úton - a közel fekvő Csertő falut. A Somlyay-Faiszy-féle birtokokhoz hasonló fontossága lett a Somssich-jószágok szempontjából a Nagybjom-környéki Koroknyay-hagyaték leszármazásának. Ezek a földek egy 1726-os összeírás szerint Nagybjom, Kisbjom és Lukafa környékén helyezkedtek el, a három falu mellett még 20 pusztá tartozott ehhez az uradalomhoz.⁹⁴ Bárdudvarnok melletti Kopaszhegypusztát is Kovács Józseftől vásárolta meg, akárcsak a nagybjomi birtokrészt. A sárdi - nagybjomi birtokokhoz kapcsolták a Zselic szélén lévő, jó termőfölddel rendelkező szerászlói, gigei, illetve a délen lévő markóci birtokrészt is.

Kaposi Zoltán tanulmányából világos, hogy amikor Somssich Antal 81 évesen, 1779. január 30-án meghalt, addigra már igencsak vagyonos embernek számított.⁹⁵ Élete során mintegy 30 000 holdas birtokot szerzett, jelentős megyei és udvari tisztségeket tölthetett be életében, s 1777-es testamentuma is arról árulkodik, hogy volt mit ingatlanokban és ingóságban gyermekeire hagyományozni.⁹⁶ Somssich Antalnak négy fia volt. Mindegyik fiának a taníttatására nagy hangsúlyt fektetett. Lázár a legidősebb fia jogot tanult Bécsben és Itáliában. Országgyűlésen Zala vármegye követe, majd királyi udvarnok és

⁹³ Kováts Zoltán, 1969. Táblázatok

⁹⁴ Somogy. én. (1912) 595-599.p.

⁹⁵ Kaposi Zoltán, 2002. alapján.

⁹⁶ Véssey Lajosné: 1944. 12-26.p., egyéb adatok róla: MNL SML. Somssich-család levéltára..

helytartótanácsos is volt. János Rómában tanult teológiát. Belőle győri püspök lett. Antal Bécsben és Nagyszombaton tanult jogot. 1767-ben Somogy vármegye szigetvári járásának a fő szolgabírája volt. A legfiatalabb fiútestvér, Somssich József 1748-ban született Sárdon. Győrben és Nagyszombaton tanult, vélhetően jogásznak. Ő ment haza Sárdra, s már az öreg apja mellett a gazdaságot irányította. Az 1777-es testamentum meglehetősen egyenetlen módon osztotta szét a birtokokat, aminek eredménye az lett, hogy kb. 40 %-ot kapott Lázár, 35 %-ot József, 25 %-ot Antal, míg az egyházi szolgálatba álló János némi évjáradékhoz jutott testvéreitől. A birtokszerző ős Somssich Antal minden bizonnyal Lázártól várta tevékenysége folytatását, ám hamar kiderült, hogy Lázár érdeklődése, humán beállítottsága nem alkalmas erre, különben is költséges életmódja, hatalmas adósságai miatt birtokai átadására (eladására) kényszerült. Ennek ideje apja halála után nagyon hamar bekövetkezett, teljesen pontosan nem tudjuk időpontját, ám nagy valószínűséggel 1779-1781 között már megtörtént a birtokok újraosztása.⁹⁷ József tulajdonába került Gige, Szerászló, Simonfa, és Sárd is. Antalhoz, pedig Csertő, Kadarkút, Markóc, s Lukafa került.

Tény azonban az is, hogy Somssich József alatt Sárd igazi központtá kezdett válni. Egyrészt kiterjedt majorsági gazdálkodás folyt az uradalomban. Az 1787-es népesség-összeírás szerint a 68 paraszt (vélhetően telkes jobbágy) mellett nagyszámú, 86 fős zselléri réteg is található Sárdon, amely feltehetően jelentős számú majorsági alkalmazottat és házi cselédet is rejt. Somssich József földesurasága alatt, 1801-ben Sárd település mezővárossá vált, évi négy vásárt tarthatott, s ez némileg megnövelhette a lakosság lehetőségeit.⁹⁸ Somssich József 1805 áprilisában halt meg. Azt is tudjuk, hogy fiai ekkor még nem vették át a birtok irányítását, az majd az ekkor még tanulmányaival foglalkozó Somssich Miklós hazatérésével fog megtörténni, 1806-07 felé.

Somssich Miklós lett a família egyik legismertebb tagja a 19. században. Otthoni, pécsi és kanizsai tanulmányok után jogi pályára készült, 1805-ben már prókatori censuráját adta be. Ám a fényes hivatali pálya helyett apja halála, s anyja kérése miatt hazament Sárdra, s felügyelte a gazdálkodást. 1806-ban, 22 évesen aljegyző, de még ugyanabban az évben másodjegyző lesz a vármegyénél, míg 1809-ben már főjegyző.⁹⁹ 1810-ben megnősült, felesége Kajdacsy Josefa, egy Baranya és Tolna megyében is befolyásos középirtokos család leszármazottja. 1811-ben született első gyermekük,

⁹⁷ Kaposi Zoltán, 2002. 67.o.

⁹⁸ Szili Ferenc, 1988. Táblázatok.

⁹⁹ Véssey Lajosné Somssich Ágáth, 1944.

Somssich Pál. Ugyanebben az évben Somssich Miklós Somogy megye országgyűlési követe lesz, s a Diétán a megszerveződő ellenzék egyre meghatározóbb fiatal alakjává nőtte ki magát. Nagyon hamar kialakult liberális nézetrendszere, amit majd a későbbi politikai tevékenységében is aktívan képviselt. 1813 után megválasztották a megye alispánjává, ami megint csak ritka volt egy alig 30 éves ember esetében. A harmincas években követként részt vett a reformországgyűléseken, s a Deák csoporthoz tartozván annak egyik vezéralakja volt. Az 1839/40-es diétán képviselte utoljára megyéjét, helyét aztán fiának, Pálnak engedte át. A későbbiekben azonban már nem politizált, utolsó politikai fellépésére 1861-ben került sor a vármegyében. Hosszú házassága alatt három fia (Pál 1811-ben, Lőrinc 1819-ben és János 1824-ben), illetve két lánya (Mária és Terézia) született.¹⁰⁰

Somssich Miklósról feljegyezték, hogy a család birtokait jelentősen gyarapította, ahol lehetett szerezni valami kis birtokot a sárdi - nagybajomi gazdasághoz szervesen összekapcsolva, arra már rá is tette a kezét. Nagyhatalmú és nagy befolyású ember volt a vármegyében, aki természetesen nem riadt vissza a birtokgyarapítást illetően különböző jogi trükköktől, főleg a környék kisebb birtokosai tartottak tőle. Birtokgyarapítási eredményességét jól mutatja az is, hogy az 1812-es birtokegyezés alkalmával még csak 9780 holdja volt, ám ezzel szemben 1840-ben már 14 407 magyar holdnak tulajdonosaként jelenik meg a vármegyei conscriptiókban.¹⁰¹

Jellemzően mutatja például ezt a folyamatot, ahogyan Sörnyepusztát és Szövecset megszerezte. Ezek a települések jó természeti adottságokkal rendelkeztek, Sörnye például 1800 holdas tiszta allodiális határral bírt. Somssich jószágai egyre gyarapodtak.

¹⁰⁰ Véssey Lajosné Somssich Ágáth: i.m. 1944. 26-39.p., illetve Magyarország vármegyei és városai. Somogy. é.n., 628.p.

¹⁰¹ MNL SML. IV. 1. h. Cons.Poss. 1840.

Somssich Miklós birtokai 1840-ben (magyar holdban)

7. táblázat

Település neve	A településen lévő földterület
Sárd	4326
Sörnye	940
Szentkirály	320
Szövécs	1108
Vrácsik	463
Nagybajom	2150
Kak-Lencsen	1248
Lók-Koroknya	1808
Simonfa	2044
Összesen	14 407

Forrás: Kaposi, 2002. 78.o.

Forrás: Szántó László, 2007
2. ábra Somssich Miklós

Természetesen 1848-ban jelentős birtokcsökkenés következett be, hiszen a jobbágytörvény az úrbéres telkeket kiemelte a nagybirtokrendszer keretei közül, s ekkor még vissza voltak az erdő- és legelő elkülönözések is. Az idő múlásával gondolnia kellett fiaira és saját magára is. Somssich felépített a sárdi uradalom északi részén, Sörnepusztán egy földesúri kúriát, s oda költözött, ugyanakkor a sárdi birtokot és az ottani épületet fiainak engedte át. Somssich Miklós volt az, aki 1869-ben a sörnyei hitbizományt létrehozta, s ezzel hosszú távra tudta biztosítani az egységes földterületet utódainak. Vélhetően a várható jobbágyi állapotban bekövetkező változások indokolták, hogy az eddigi Sárd központú uradalom centrális helye északabbra,

a tiszta majorsági területet jelentő Sörnyére húzódott át, ami egybefüggő, tiszta Somssich tulajdonú föld volt abban az időben. A földek megosztásának pontos évszáma nem ismert,

ám azt tudjuk, hogy Somssich Miklós 1845-ben végrendelkezett, így vélhetően ez lehetett az az időpont, amikor átengedte Pálnak és Lőrincnek a sárdi birtokrészeket.¹⁰²

Somssich Miklós élete vége felé elhagyta sörnyei házát, s a teleket a városokban (Pécsett, Kaposváron és Pesten) töltötte. Ennek alapvető oka az az 1863-as rablótámadás volt, amely sörnyei házában érte. Az akkor már több mint 70 éves embert rablók támadták meg, s másfél órán keresztül ütlegették pénznyerés reményében.¹⁰³ Még ebből is felgyógyult, de már óvatosabbá vált. Végül is 1870-ben halt meg Sörnyén, hatalmas temetése volt a köztisztviselői álló embernek. Somssich Miklós földjeit a fiai örökölték.

Somssich János (1824-55) volt a legfiatalabb fiú, de a szabadságharcban katonatisztként szolgált, s a harcok elültével komoly büntetés várt volna rá, így menekülnie kellett. 1855-ben az USA-ban meghalt. A másik fiú, Somssich Lőrinc (1819-

*Forrás: Szántó László, 2007
3. ábra Somssich Pál*

94) nem vett részt a harcokban, vélhetően apja, Miklós mellett maradt, ahogyan azt az adatokból sejteni lehet. Birtokgazdálkodással foglalkozott elsődlegesen. Első felesége Koin Mária (1826-45) volt. Egyetlen gyermeke az 1844-ben született Andor volt. Majd volt neki egy második felesége is (Nyáry Katalin), akitől nem született gyermeke. Miklós Sörnyére költözése után vélhetően Lőrinc lakott a sárdi kastélyban. Apa és fia között a birtokmegosztás korántsem egyenlően történt. Fényes Elek által az 1860-as évek közepén közölt statisztikai adatok szerint Somssich Lőrincnek Sárdon 2516, Nagybajomban pedig 861 holdas birtoka volt, míg apjának, Somssich Miklósnak Sörnyén volt egy 2097 holdas birtoka, s Vrácsikon is volt földje.

Somssich Pál (1811-88) sokkal ismertebb alakja a családnak, mint a másik két testvére. Apja politikai pályáját követte, ám ő nem

¹⁰² Kaposi Zoltán, 2002. 79.o.

¹⁰³ Gönczi Ferenc, 1944.

liberális, hanem egyértelműen konzervatív politikus lett. Művelt, tanult ember volt, több nyelven beszélt, írt, olvasott, közismert volt például az a szokása, hogy bensőséges barátaival klasszikus latin nyelven levelezett. Meghatározó szerepet játszott az 1865-67-es dualista államszerkezetet előkészítő és létrehozó tárgyalásokon. A kiegyezési törvény létrehozása után pedig ő lett a birodalmi ún. delegációs parlament elnöke. Élete alkonyán felsőházi taggá választották. Ő birtokgazdálkodást alapvetően nem végzett, egyéb politikai elfoglaltságai miatt. Emellett Budapesten élt állandó jelleggel.¹⁰⁴ Örökségképpen – még apja életében – megkapta a simonfai 1708 holdas birtokot, illetve övé lett a nagybajomi birtokokból 1581 holdnyi terület is, vagyis az ottani földek kétharmada. A simonfai birtokot 1870-ben eladta a kúriával együtt Engel Adolf pécsi kereskedő és faipari gyárosnak.¹⁰⁵ Somssich Pál nem nemzett gyermeket élete során, így a földjei halála után visszakerültek az ősi köznemesi birtokokhoz.

Tény, hogy a gyermektelen János és Pál miatt a Somssich Miklós-féle somogysárdi - nagybajomi birtokok a dualista korszak vége felé Lőrinc kezében egyesültek. Ezt az öreg Somssich Miklós már az 1860-as évek vége felé pontosan tudta. Nyilván két fiának gyermektelensége is hozzá járult ahhoz, hogy a sörnyepusztai hitbizományt létrehozza.

5. A SÖRNYEI HITBIZOMÁNY ÉS MŰKÖDÉSE

5.1 A hitbizomány létrehozása

Somssich Miklós 1869. december 13-i keltezéssel levelet írt az akkori igazságügyi miniszterhez hitbizomány alapítási engedély kérése céljából. A levélben leírta, hogy „családom javát, és fennmaradását, a bizonytalan jövő ellenében tőlem telhetőleg biztosítani óhajtván, Somogy megyébe kebeleztet következő szerzeményes javaimat, n.m. Sörnye nevű egész pusztámat, továbbá annak szomszédjában körösleg fekvő felső és alsó Szövéc, úgy Sz.Király nevezésű külön pusztáimat, szomszéd Vrácsik helység határában levő tagosított részbirtokaimat, melyek összesen 2492 catasztrális holdakat”. Tehát a sörnyei, alsó- és felső-szövéc, szentkirálypusztai és vrácsiki tagosított részbirtokaira szeretne hitbizományt alapítani leszármazottai számára. Továbbá megjegyezte, hogy 45 000 forintnyi zálogjoggal terhelve voltak a birtokok, de már törölte a zálogjogot, mivel az egyik alap elvárás hitbizományi birtokok alapításához az volt, hogy ne legyen

¹⁰⁴ Véssey Lajosné Somssich Agáth, 1944.

¹⁰⁵ Jánosi Engel Adolf, 2011. 37. o.

rajtuk adósság. Ezt bizonyítaniuk is tudni kellett a birtokok tulajdonosainak. Somssich a minisztertől megkapta az engedélyt hitbizomány alapítására, így még életében létrejöhetett a sörnyei hitbizomány. Somssich Miklós egy évvel később meghalt. Maga a birtok nem volt túl nagy, kiterjedése 2492 kat. hold volt. Ehhez a birtokhoz elsőszülött fia, Somssich Pál, aki apja örökébe lépett, s így hitbizományi tulajdonossá vált, 1871. november 30-án az apja által alapított hitbizományhoz hozzácsatolta az 1412 kat. hold méretű, Sárd mellett található Nagybjom határában lévő saját hitbizományát, amivel jelentősen megnövelte a sörnyei hitbizomány területét. Somssich Pál 1888. március 5-én halt meg egyenes ági leszármazott nélkül, így az alapító oklevélnek megfelelően a hitbizomány Pál testvérére, a hajdani Somssich Miklós második fiára Somssich Lőrincre szállt. Somssich Lőrinc viszont eddigre már meglehetősen öreg volt, s nem kívánt a hitbizománnyal foglalkozni, ezért azt a leszármazási vonalnak megfelelően, fiának, Somssich Andornak engedte át.¹⁰⁶

5.2 Vagyonsfelmérés és leltározás

Mint azt már fentebb említettük, minden hitbizományi tulajdonosváltásnál az volt a bevett eljárás, hogy a hitbizományi vagyont hivatalos szakértőkkel felmérték, leltározták, a Királyi Törvényszék, mint hitbizományi ellenőrző szerv felügyelete mellett. A leltározások alkalmával a szakértők (kiküldött földmérő, a birtok intézője, ügyvéd stb.) pontosan lejegyezték a meglévő épületek és más ingatlanok állapotát, megszámlálták az állatokat, minősítették a gazdasági felszerelést (eszközök, gépek stb.), s mindezt a térségre jellemző piaci áron felbecsülték. Ezt minden tulajdonosváltásnál végrehajtották. Mivel a sörnyei hitbizomány esetében a leltárak közül az 1871., az 1888. és az 1908. évi is fennmaradt, így jó lehetőséget adnak a források arra, hogy betekinthessünk a birtok rendszerébe, tőkestruktúrájába, felszerelésébe. A leltározást a birtokkezelésben belépőnek kellett kérnie, így Somssich Andor is kérvényezte a Királyi Törvényszéktől nagybátyja, Somssich Pál elhalálása után a hitbizomány leltározását, ami meg is történt 1888 októberében.¹⁰⁷ A leltárak azért is fontosak, mert a megmaradt források összevetéséből pontosan lehet látni, hogy két leltározás között hogyan alakult egy hitbizomány vagyonának értéke és állaga. (Kétségtelen azonban az is, hogy nem maradt meg minden felvétel az egyes leltározásoknál, s más szempontokat is követhettek a birtok

¹⁰⁶ MNL. SML. VII. 12. d. HTS. IX. 1. 3499/870.

¹⁰⁷ MNL. SML. VII. 12. d. HTS. IX. 1. 2688/896

felmérésekor, ez viszont rontja a reális összevetés lehetőségét.) Mindenesetre az gondolható, hogy a sörnyei uradalom kapcsán jól nyomon lehet követni a fejlődést vagy a romlást.

Mielőtt még összevetném a levéltári forrásokat, el kell mondani, hogy minden korabeli hitbizománynak volt egy kinevezett hitbizományi gondnoka, aki köteles volt mindig és mindenkor az utódok érdekeit képviselni, és örködni afelett, hogy a vagyon jó karban legyen. Továbbá a mindenkori hitbizományi tulajdonosoknak kötelességük volt a hitbizományukkal kapcsolatos intézkedéseiket az utódaikra nézve bejelenteniük a Királyi Törvényszéknek. A törvényszéknek joga volt engedélyezni vagy megtiltani a különböző intézkedéseket. Ilyen intézkedés volt például egy hitel felvétele, bármilyen célból is történt.

5.3 A sörnyei uradalom állaga az 1870-es évek elején

Először azt vizsgálom meg, mekkora is volt a sörnyei uradalom, s milyen földekből állt össze. A hitbizomány Somogy megye közepén 5 falu határában helyezkedett el. A Somssich Pál tulajdonában lévő, néhai Somssich Miklós által alapított sörnyei hitbizományhoz, a hozzácsatolt területekkel, mintegy 3904 hold tartozott. A hitbizományi tulajdonos kezén nemcsak a sörnyei uradalom, hanem a családlag örökölt nem hitbizományi földek is hozzátartoztak, vagyis Somssich Pálnak ekkoriban 8326 hold birtoka volt. Még ennél is fontosabb, hogy a hitbizomány területe egybefüggő birtoktest volt, amelyen több pusztá és major helyezkedett el, a hatékonyabb és gyorsabb művelés érdekében. Ez azt jelenti, hogy a munkavégzés alkalmával nem kellett nagy távolságokat megtenni a cselédeknek és a gazdatiszteknek a lakóhelyük és a megművelendő területek között, ezzel is elvéve az időt a munkától. Somssich Miklós igen tudatosan alakította ki a sörnyei majorságot, a szakirodalomban is kevés ilyen birtokszerkezetű uradalom található. A sörnyei hitbizomány birtokszerkezete tehát igencsak előnyös volt akkoriban. Művelési áganként vizsgálva az uradalom területét az figyelhető meg, hogy a földek mintegy kétharmada szántó volt, mellette jelentős méretű erdő, legelő és rétterületet láthatunk.

A hitbizományi uradalom vagyona több tételből állt össze. Az alapító halála után a következőként értékelték a birtokot.

**Néhai Somssich Miklós által, 1869-ben alapított hitbizományi javak értéke
(forintban)**

8. táblázat

Földbirtokban:	194 225
Épületekben:	100 534
Kisebb királyi haszonvételek és egyéb jogok:	2 762
Gazdasági felszerelés:	21 426
Összesen:	318 945

Forrás: MNL. SML. VII. 12. d. HTS. IX. 1. 3499/870.

A táblázat adataiból látható, hogy a Somssich Miklós által alapított hitbizomány értéke 318 945 forint volt. Ennek legnagyobb értékét – s ez nem meglepő egy alapvetően agrárvidék kellős közepén - maga a földbirtok adta. Ehhez a vagyonhoz adta hozzá Somssich Pál a saját birtokát, bevonva azt is a sörnyei hitbizomány hatálya alá.

Néhai Somssich Pál által a hitbizományi javakhoz csatolt javak értéke (forintban)

9. táblázat

Földbirtokban:	54 956
Épületekben:	9 702
Kisebb kir. haszonvételek és egyéb jogok:	9 000
Összesen:	73 659

Forrás: MNL. SML. VII. 12. d. HTS. IX. 1. 3499/870.

Ez esetben is világosan látszik, hogy a hozzáadott érték legnagyobb része maga a hitbizományhoz csatolt új földbirtok volt. A leltárban a csatolt javaknál nem szerepel a gazdasági felszerelések becsértéke. Ebből arra lehet következtetni, hogy nem is tartoztak hozzá felszerelések, mivel a somogysárdi birtokról kezelték ezeket az ingatlanokat, vagyis a bevont földek művelése a sárdi uradalom tulajdonában levő eszközökkel történt. Az adatokat összegezve kiderül, hogy a sörnyei hitbizomány értéke 1871-ben mintegy 392 605 forint volt.

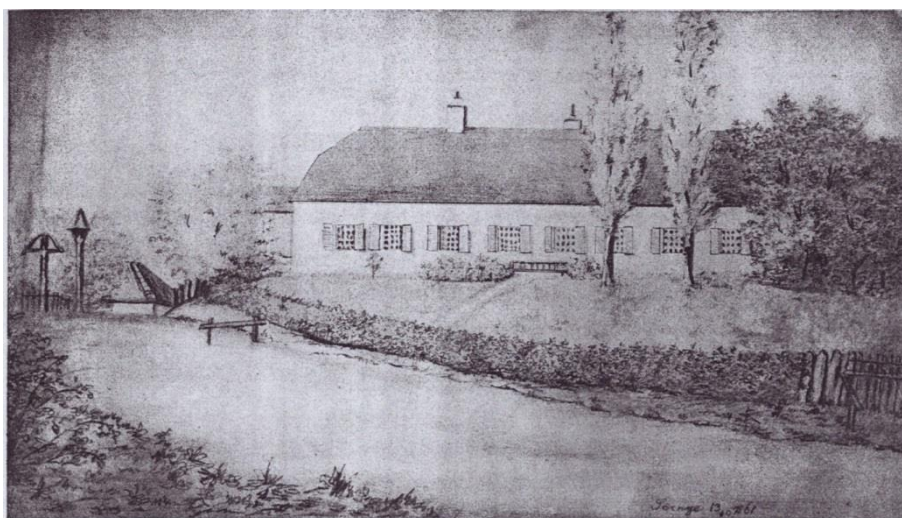
A sörnyei hitbizomány teljes vagyonértéke 1871-ben (forintban)

10. táblázat

Földbirtokban:	249 181
Épületekben:	110 234
Kisebb kir. haszon vételek és egyéb jogok:	11 762
Gazdasági felszerelés:	21 426
Összesen:	392 605

Forrás: MNL. SML. VII. 12. d. HTS. IX. 1. 3499/870.

A 19. században a somogyi uradalmakban viszonylag gyors fejlődés ment végbe. A piacsodás együtt járt a majorsági épületek egyre nagyobb számával. A modern mezőgazdaság folytatása egyre több istállót, aklot, ólat, tároló épültet, gazdasági műhelyt, raktárt stb. követelt meg. Ez látható a sörnyei uradalomban is: a 19. század utolsó harmadában egyre több ilyen gazdasági épületet emeltek. Általánosságban elmondható az épületekről, hogy jó állapotban voltak. Külön mérték fel minden egyes hitbizományhoz tartozó településen az épületek méreteit, becsértékét, s állapotát, továbbá feltüntették az épületek alaprajzait is. Tehát külön mérték fel Sörnyét, Szövéc pusztát, Vrácsikot, és Somssich Pál által a hitbizományhoz csatolt Nagyabajomot, Alsó Kakot, és Kak - Lencsen pusztát. Több mint 70 db téglapépület volt az uradalom tulajdonában. Ezek közül volt 2 db úri lak, 13 db cselédház, 10 db zsellér ház, egy tiszti lak, egy ispán lak, egy orvosi lak, egy gazda lakás, egy erdős lak, egy kovács bognár lak, és egy tanító ház.

Forrás: Véssey Lajosné, 1944. (Képgyűjtemény, oldalszám nélkül
4. ábra: A sörnyei nagyobb úri lak

Az előző képen látható úri lakról írta a leltár, hogy „Fekszik a faisz csoknyai út mellett az udvar kerítésen belül észak felül....az egész épület földszintes, téglából meszes malterrel építve, külső magasság 3m 64 cm, ajtók és ablakok fenyő fából fehér olaj festékekkel bevonva”. Megemlíti a leltár továbbá, hogy 10 szoba, 1 konyha és 2 kamra volt az épületben. A leltárt végző szakértő szerint jó állapotban volt. Az értékét pedig 8400 Ft-ra becsülte. A többi gazdasági épület volt, mint például a gulya és tehénistállók, sertés- és baromfi ólak, birka aklok, cséplő pajta, magtárak, takarmány pajták. Az uradalom területén fellelhető összes használatban lévő kutat is feltüntették a leltárban. A legtöbb épület Sörnyén volt. Fontos megjegyezni a kisebb királyi haszonvételek és egyéb jogokban fennálló vagyont, mint például a Sörnyén és Vrácsikon a hitbizomány tulajdonában álló korcsmák használatából és a közös malomból befolyó egyéb bevételeket. Ezek összesen 7762 forintot értek a szakértő becslése szerint.

A gazdálkodást vizsgálva látható, hogy viszonylag sok alkalmazott működött a birtokon. A leltárakból ugyan nem derül ki, de az 1895. évi gazdacímtevéből igen, hogy az 1890-es évek közepe felé mintegy 255 cseléd élt és dolgozott Somssich Andor birtokain. A nagyszámú cseléd – a történelmi tapasztalatok alapján – azt igazolja, hogy a birtokgazdálkodásban a legfontosabb bevételi forrás a szántóföldi művelés volt az uradalom számára.

Emellett fontos volt a legeltetés és az állattartás is. Az állatok számának, minőségének és becsértékének meghatározása nem településenként, hanem összesítve lett kimutatva a leltárban. A hitbizomány birtokában lévő törzsállomány 44 db marha, 65 db bivaly, 28 db jármos ökör, 2499 db birka, és 12 db ló volt. Az adatokból is jól látszik, hogy az egyik legfontosabb állatfajta a birka volt. Itt is jól megfigyelhető, hogy az uradalmak ekkoriban előszeretettel tenyésztettek nyugati fajtájú nagy hozamot biztosító birkákat. Mindez nem meglepő, már az alapítóról is közismert volt, hogy a 19. század derekán somogysárdi gazdaságában minőségi juhtenyésztés folytatott, jelentős merinói tenyészet volt.

A gazdasági eszközök kimutatásánál pedig az figyelhető meg, hogy ekkoriban az uradalom birtokában gépek még nem nagyon voltak, ekkoriban szinte teljesen emberi és állati erőre alapozták a területek művelését. A hitbizomány összes teherállománya pedig 8850 forint volt, amely tartalmazta a sörnyei tanító 10 évi díját és a nagybajomi nyugalmazott ispán 10 évi nyugdíját.¹⁰⁸

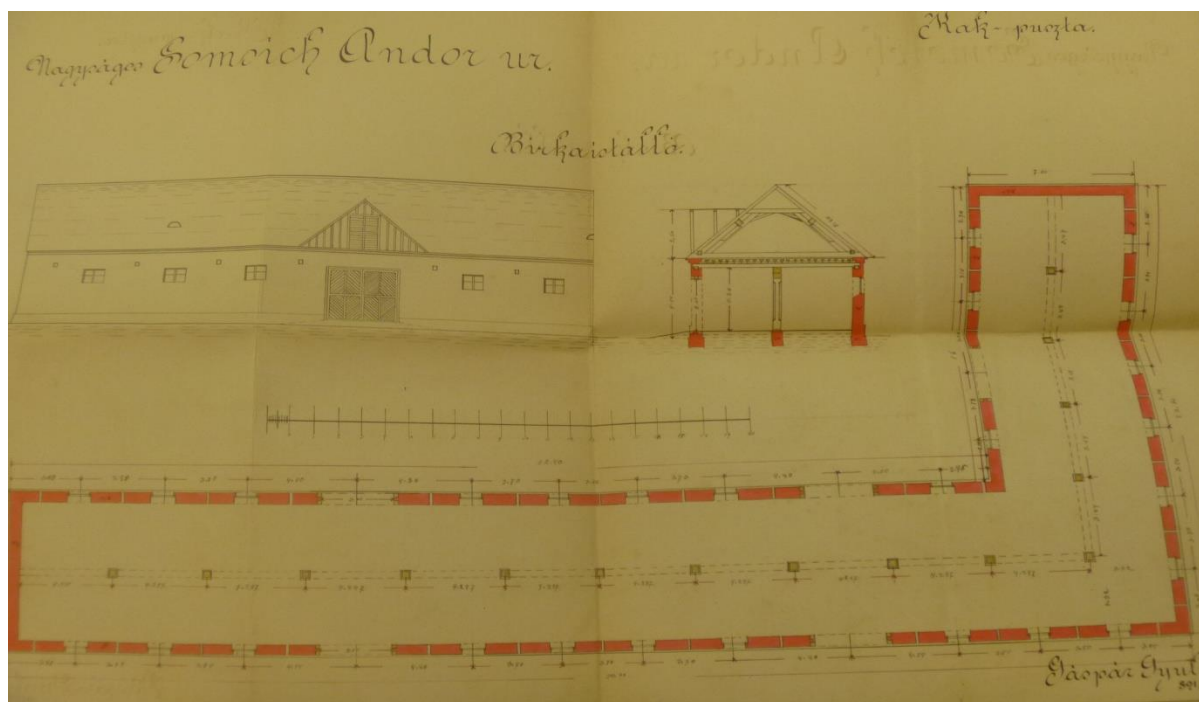
¹⁰⁸ MNL. SML. VII. 12. d. HTS. IX. 1. 8834/1894

5.4 Változások az 1890-es években

Somssich Pál halálával a Somssich Lőrinc által kezelt birtok Somssich Andorra szállt. Ő indította el a nagy fejlesztéseket, amely nem volt egyedi eset, abban az időszakban. Az 1890-es évek elején az agrárválság megszűnt, s az árak elkezdtek újra emelkedni. Ennek hatására, aki csak tehetett, fejlesztette a birtokait. A hitbizományi uradalmak is szembesültek azzal, hogy jelentős bevételi többletet csakis a ráfordítások növelésével érhetnek el. A hitbizományok tulajdonosai az általuk elért jövedelmeket fejlesztésekre, beruházásokra csak a hitbizományi bíróság engedélyével használhatták fel. Hitbizományi uradalom fejlesztésére példaként a hg. Batthyány-Strattmann hitbizomány hozható fel, amelyet még gróf Batthyány Lajos alapított 1746-ban. A hitbizomány hazai uradalmainak területe 1870-ben 29 435 kat. hold volt, amely Körmend, Inta, Kanizsa, és Ludberg területén feküdt. A fejlesztések általában hitelekkel valósultak meg itt is, akárcsak a sörnyei hitbizomány esetében. A Batthyány-Strattmann hitbizomány 1888-1914 között összesen 1 518 182 korona kölcsönt vett fel. A felvett kölcsönök többségét új épületek építésére használták fel itt is. Építettek többek között különböző istállókat, cselédházakat, takarmánypajtákát, és tiszti lakot is.¹⁰⁹

A Somssich Miklós által alapított sörnyei hitbizomány századforduló környékén történt fejlesztései is főleg épületfejlesztések voltak. A levéltári iratok között megtalálhatók Somssich Andor által elrendelt építkezések egy részének a tervrajzai is. Megtalálható például Gáspár Gyula építőmester által 1891-ben elkészített Kak pusztán építendő marha és birkaistálló, valamint gulya istálló tervrajzai, plusz az előre látható építési költségek. Vannak adatok arról, hogy építtetett cselédházakat, takarmány pajtát, és birka istállót. Tehát nagymértékű fejlesztéseket végzett az épületvagyonban.

¹⁰⁹ Kaposi Zoltán, 2013. 129.o.

Forrás: MNL. SML. VII. 12. d. HTS. IX. 1. 8834/1894

5. ábra: Somssich Andor által építtetett birka istálló tervrajza Kak pusztán (1891)

A képen a Kak pusztán építtetett birkaistálló tervrajza látható. A tervrajzot Gáspár Gyula építőmester készítette 1891-ben. Az épület alapterülete 537 négyzetméter volt. A megépítése 930 forintba került Somssich Andor számára. Egy hatalmas nyitott légtér volt az egész földszint. Az épület egésze fölött pedig deszkapadlós padlás volt. A tetőszerkezethez szükséges faanyagot pedig az uradalmi erdők biztosították. A cserép és a téglaegetés is a közelben történt, ezzel is csökkentve a szállítási költségeket. Maradtak források a költségek megítélésére is.

A Kak pusztán építendő marha és gulya istállók előrelátható építési költségei (Ft.)

11. táblázat

	Marha istálló:	Gulya istálló:
Kőműves munka:	180	636.56
Ács munka:	139	60.78
Vegyes munkák:	78.50	18.50
Cserepező munka:	27.94	17.40
Anyag költségek:	1400.72	987.60
Összes költség:	1826.86	1178.60

Forrás: MNL. SML. VII. 12. d. HTS. IX. 1. 8834/1894

Somssich Andor által az 1890-es évek közepén építtetett gazdasági épületek teteje égetett cseréppel volt fedve, míg a régebbi gazdasági épületek többnyire zsindellyel és náddal voltak fedve. Általában már mindegyik rendelkezett borított deszkapadlással. A téglafalak vastagsága pedig 63 cm volt. Az épületekben levő jászlak, az állatok állásai, és a járdák élre állított téglával voltak borítva. A régebbi épületekben pedig szinte mindenhol döngölt padló volt, akárcsak a régebbi lakó épületekben.

Az üzemi fejlesztés céljaira jó példa lehet, hogy a tulajdonos 1892-ben kérelmet nyújtott be a Kaposvári Királyi Törvényszékhez, miszerint 80 000 forint kölcsönt vehessen fel, betérhelve ezzel a hitbizományt. Ezt a kérelmét jóvá is hagyta a Törvényszék, mint a hitbizomány felettes hatósága. Az összeget a magyar nagybirtokok régi hitelezőjétől, Magyar Földhitelintézettől 41 éves futamidőre. Fontos megjegyezni azt is, hogy a hitbizomány birtokosának, ha hitelt vett fel úgy, hogy zálogjogot terhelt a hitbizományára, minden törlesztési évben be kellett nyújtania a törlesztési könyvet a Királyi Törvényszékhez, hogy igazolja a hiánytalan törlesztést a bank felé. A szigorúság az örökösök védelme miatt volt.¹¹⁰

A néhai Somssich Miklós féle hitbizomány életében a legnagyobb csereügylet 1905. évben történt. Somssich Andor cserélt el 514 kat. hold hitbizományi ingatlant Somssich Miklós tulajdonában levő 568 kat. hold ingatlanra. A csere tárgyát képező ingatlanok területe nem, de az értékük megegyezett. Ennél fogva a csere által a hitbizomány értéke se nem nőtt, se nem csökkent. A hitbizomány tulajdonában levő 514 kat. holdon 80 000 Frt zálogjog volt bejegyezve a Magyar Földhitelintézet javára.¹¹¹ Hitbizományi ingatlanokat csak tehermentesen, és Királyi Törvényszéki engedéllyel lehetett elcserélni. Ezért az ingatlant tehermentesítette Somssich Andor. Ő nagybajomi területeket cserélt el rajtuk levő ingatlanokkal együtt a sörnyei hitbizomány ingatlan vagyonából, cserébe pedig vrácsiki ingatlanokat kapott. Ez a csereszerződés is jóváhagyandó volt a kaposvári királyi törvényszék, mint hitbizományi bírósággal. A szerződésben Somssich Andor sörnyei lakosnak, Somssich Miklós pedig sárdi lakosnak van feltüntetve. A jóváhagyás után történt meg az ingatlanok telekkönyvbe való bekebelezése, ami az ingatlanok telekkönyvbe való bejegyzését jelentette. (A telekkönyveknek akkoriban három lapja volt, mégpedig A, B és C jelű. Az A lap neve Birtokállási lap volt, ahol az ingatlan mérete, helyrajzi száma volt megadva. A B lap neve Tulajdoni lap volt, ahol a tulajdonos

¹¹⁰ MNL. SML. VII. 12. d. HTS. IX. 1. 8834/1894.

¹¹¹ MNL. SML. VII. 12. d. HTS. IX. 1. 4202/1905.

neve volt feltüntetve. Végül pedig a C lap neve teherlap volt, amin az esetlegesen bejegyzett zálogjog szerepelt.)

5.5 A hitbizomány a háború előtti években

Az öregedő Somssich Andor 64 éves korában, 1908. április 9-én átengedte a hitbizományt elsőszülött fiának, Somssich Miklósnak. Hivatalosan bejelentette a törvényszéknek, hogy lemond a Sörnye-Vrácsik-Nagybajom hitbizomány birtoklásáról és haszonélvezetéről, és kérte a törvényszéket, hogy a hitbizományt Somssich II. Miklósnak, vagyis a legközelebbi várományosnak, most már hitbizományi birtokosnak átadni. A Törvényszék szokás szerint elrendelte a hitbizomány leltározását, illetve a kérvény fölött és a hitbizomány leltározáshoz szükséges épület és gazdasági szakértő száma és személye iránt az érdekeltek meghallgatását. A többi várományosokat pedig egy hivatalos lapban közzéteendő hirdetmény útján a törvényes következmények mellett megidézte. Ezt követően megkereste a Somogy megyei árvaszéket, hogy Somssich II. Miklós kiskorú gyermekei, mint várományosok részére ügygondnokot rendeljenek ki, meghallgatásra. Ez volt a bevett eljárás leltározás elrendelése előtt. Somssich II. Miklós neje Püspöky Margit volt, akitől három gyermeke született. Természetesen a földek átengedése egybekapcsolódott a családtagok közötti egyéb földek szétosztásával is.¹¹²

Somssich II. Miklósról tudjuk, hogy fiatal korában Budapesten jogot hallgatott. Később elvégezte Magyaróváron a gazdasági akadémiát, azaz tanult agrárszakember is volt. 1899-től saját gazdaságában gazdálkodott, amit alátámaszt az 1903. évi gazdacímtár adata is, amely szerint Somssich Miklós nevén 404 kat. hold szántóterület volt Vrácsik település határában. Ekkor volt 23 éves. Ebben az időszakban nem volt ritka eset a nemes családok között, hogy a leendő birtok örökösöknek bizonyítaniuk kellett a gazdálkodói képességeiket, mielőtt átengedték nekik a teljes, őket illető birtokaikat. Az apja, Somssich Andor engedett át földet neki a saját birtokaiból. Amikor átvette a sörnyei hitbizomány irányítását, Somssich Miklós már gyakorlott gazda volt. Emellett a politikai életben is nagy befolyással bírt a megyében. (Miklós testvére, ifjabb Somssich Andor nem érdeklődött a birtokon való gazdálkodás iránt. Híres zongoraművész lett belőle, de volt Richard Wagner menedzsere Bayreuthban, illetve Liszt Ferenc életéről is írt egy kiemelkedő művet.) Az 1911. évi Rubinek-féle gazdacímtár adatai szerint¹¹³ a Somssich-

¹¹² MNL. SML. VII. 12. d. HTS. IX. 1. 4636/1908.

¹¹³ Rubinek, 1911.

család köznemesi ágának földjei három családtag között oszlottak meg. Idősebb Somssich Andornak Sörnyén és Újvárfalván 2661, Somssich I. Miklósnak Sárdon, Nagybjajomban és Újvárfalván 3985, míg ifjabb Somssich Andornak Mikén 2854 holdja volt.¹¹⁴ Somssich II. Miklós a nevén lévő területeit ekkor teljes mértékben maga kezelte, bejelentett lakhelye az ősi sárdi kastély volt. (Testvérének miki földjei Darvas Dezső helyi lakosnak voltak bérbe adva.) Mivel apjuk, id. Andor folyamatosan Budapesten lakott, ezért területeit Ring Lipót és Samu nevű, Kaposváron bejegyzett cég bérelte. Ebből arra következtethetünk, hogy ő teljesen abbahagyta a birtokok aktív irányítását.

Az 1908. évben már Somssich Miklós küldte el a királyi törvényszéknek a néhai Somssich Miklós által alapított sörnyi hitbizományt terhelő 160 000 koronás Magyar Földhitelintézet kölcsönének teljesített törlesztését igazolandó tartozási könyvecskét, hogy vegye tudomásul a törlesztés megtörtént. Ez volt Somssich Miklós első hivatalos levelezése a királyi törvényszékkal, mint hitbizományi birtokos.

A hitbizományi leltározást Dr. Bárdió György kaposvári közjegyző, mint, bírói kiküldött végezte 1908. június 9-én, és az elkövetkező napokon, Jeszenszky Imre pedig hitbizományi gondnok volt. A felvett leltárból pontosan lehet látni, hogy a 20 évvel ezelőtt felvett, 1888. évi felméréshez képest mekkora fejlődés zajlott le a hitbizomány vagyonában.

Az épületek értéke a nagyszámú új építkezés miatt nőtt. Emellett több régi épület elbontása is megtörtént az évek folyamán. Ekkor már több mint 16 db cselédház és 19 db zsellérház volt a hitbizomány birtokában. Ebből arra lehet következtetni, hogy nőtt a cselédként alkalmazottak száma az eltelt 20 év alatt. Továbbá megjelentek új funkciót ellátó gazdasági épületek is, mint például a dohánypajták. Ezekből két egyenként 45 méter hosszú és 10 méter széles épület is épült Vrácsikon. A dohány termesztése újdonság volt a megyében, csak kevés helyen foglalkoztak vele, ugyanakkor ahol volt, ott általában nagy hasznot hozó tevékenységnek számított. A felvett 80 000 forint kölcsönnek mindenképpen észrevehető felhasználási területe volt az épületállag fejlesztése. A beruházásokkal új cselédházak és különböző gazdasági rendeltetésű épületek jöttek létre. Például Sörnyén is épült 4 darab új cselédház a 20. század elején, amelyeknek az összterülete megközelítőleg 1240 m² volt. A leltárból megtudhatjuk, hogy „Fekszik az alább követhető négy épület együtt egy csoportban, közel a csoknyai úthoz. az épületek hossza északról dél felé 33 m 86 cm, szélessége pedig 5 m 69 cm. Áll négy

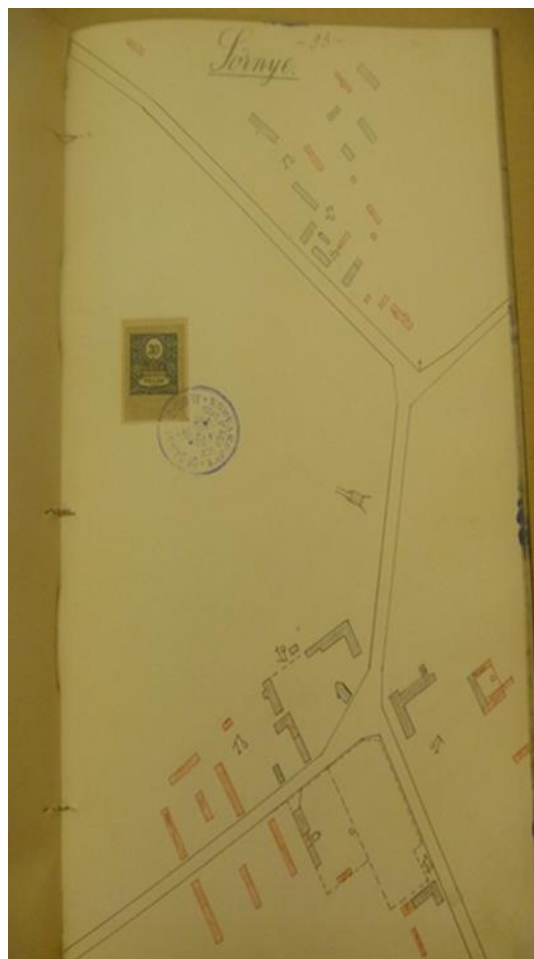
¹¹⁴ A miki földek a família ifjabb grófi ágától kerültek át a köznemesi ághoz. Ez vélelmezhetően egy 1902. évi osztozkodás eredményeképpen történt.

szoba és két konyhából.” Ezek náddal fedett, téglapületek voltak, döngölt padlóval. Az új cselédházakban több cseléd család is lakott egyszerre a saját lakrészükben. Saját konyhával és közös kamrával is rendelkeztek az épületekben. Ezek az építkezések mindenképpen javuló lakhatási körülményeket jelentettek az itt élő cselédek számára.

Forrás: MNL. SML. VII. 12. d. HTS. IX. 1. 8834/1894

6. ábra: Sörnyi épületek 1888-ban

Forrás: MNL. SML. VII. 12. d. HTS. IX. 1. 4636/1908

7. ábra: Sörnyi épületek 1908-ban

A két térkép a sörnyi épületek elhelyezkedését és méreteit mutatja be számunkra 1888-ban és 1908-ban, a leltárak alapján. Az 1908. évben készült térképen a leltár készítője pirossal jelöli azokat az épületeket, amelyek az 1888-as leltározás után épültek Sörnyén. Megfigyelhető, hogy mely épületeket bontották el a két leltározás között eltelt 20 év alatt: lebontásra került hét darab kisebb épület, de emellett tizenhat darab új épület épült, köztük a négy újabb cselédház. Továbbá több épület bővítése is megtörtént a 20 év alatt.

Az állatállomány számában csak a szarvasmarha állományban történt jelentősebb változás. A 20 évvel ezelőtti adatokhoz képest 123 darabbal több szarvasmarha volt 1908-ban. A leltár szerint 167 db szarvasmarha, 92 db bivaly, 15 db ló, és 1974 db juh volt a hitbizomány birtokában.

Az új épületek mellett a másik legnagyobb értéknövelő változást az új és modern gazdasági gépek beszerzése jelentette. Megjelentek a mindennapi használatban a cséplőgépek, a vetőgépek, a répapázó gépek, a szecskavágó gépek, a daráló malom, a tisztító rosták, és a különböző vasekék. A vetőgépek előnyét az biztosította, hogy a vetés sortávolsága, az elvetett mag mennyisége szabályozható volt, és velük megvalósíthatták a magkímélő ritka vetést. A kézi vetéshez képest 20-30%-os vetőmag-megtakarítást, a szórva vetéshez viszonyítva 5-15%-kal nagyobb terméshozamot lehetett elérni velük. A cséplőgép pedig azért volt fontos a hitbizomány számára, mert az 1890-es években Magyarországon egyre nagyobb terménymennyiség várt cséplésre, a gabonával bevetett terület és a terméshozamok növekedése miatt. A cséplés hagyományos eljárásaival, kézi csépléssel és nyomtatással, nem lehetett a szemnyerést időben elvégezni. A cséplés és a szállítás gyorsaságától függött, hogy a hamarabb érő magyarországi búza versenytársait megelőzve, magasabb áron értékesíthető-e a nyugati piacokon.¹¹⁵ A saját daráló malom segített az uradalomnak abban, hogy ne legyen kiszolgáltatva más tulajdonában levő malmoknak. Ezzel is versenyképesebbek lehettek a piacon. A két darab répapázó gép pedig utalhat arra, hogy a hitbizomány területén cukorrépa termelés folyt. Ennek már csak azért is nagy esélyét látni, mivel nem feküdt messze a kaposvári cukorgyártól. Ebben az esetben fontos lehetett, hogy a megtermesztett cukorrépát hogyan juttassák el a kaposvári gyárba. Ez megtörténhetett vasúton, és közúton szekerekkel is egyaránt. Azonban a levéltári adatokból nem derül ki világosan, hogy milyen mértékű cukorrépa termesztés folyhatott a hitbizomány területén. Ezek az eszközök lehet, hogy a marhák élelmezésére termesztett takarmányrépa összezúzására szolgáltak. A tisztító rosták alkalmazása pedig azt mutatja, hogy egyre fontosabbá vált a termény tisztasága is a piacon. A levéltári iratok között több mezőgazdasági gépgyár számlái is megtalálhatók, mint például a Clayton&Shuttleworthé 1891-ből. Tehát megindult a termelési-művelési folyamatok gépesítése, ezzel is elősegítve a hitbizomány működési hatékonyságának a növekedését.

A leltár alapján a hitbizomány összes javainak becsértéke 881 683 korona volt. Ebből le kell vonni a hitbizomány teher állományát, amely tartalmazta a sörnyei tanító évi

¹¹⁵ Estók János, 2001. 60-73. o.

fizetésének a tízszeresét, 9200 koronát. Továbbá látható a hitbizományi bíróság beleegyezésével a Magyar Földhitelintézettől felvett, s a hitbizományi javakra zálogjogilag bekebelezett 160 000 korona törlesztéses kölcsönből a jelenlegi hitbizományi birtokos birtokba lépésének idejében fennálló tőke 107 968 korona volt. Ez az a hitel, amelyet még Somssich Andor vett fel 1892. évben. Az akkor felvett 80 000 forint lett átváltva koronára, amelyet a hitel felvétele után vezettek be, mint hivatalos fizetőeszközt.¹¹⁶

A levéltári dokumentumokból tudható, hogy 1907-ben Somssich II. Miklós és Hirsch Alfréd szerződést kötöttek tógazdaság létesítése céljából. Ebben a szerződésben az állt, hogy a tógazdaság befektetési költségeinek felét, melyet Somssich Miklós tartozna viselni, Hirsch Alfréd előlegezi meg, s emellett állta a másik felét is. Megállapodtak abban, hogy a Hirsch Alfréd által megelőlegezett befektetési összeget Somssich Miklós a befektetésből származó tiszta jövedelmekből fogja törleszteni. A hitbizomány vagyonában 53 hold halastó volt a Nagybjomhoz közel fekvő Kak pusztán, továbbá 42 hold halastó volt Somssich Miklós szabadkezelésű vagyonában. (A későbbiekben az összesen 95 hold méretű halastórendszert 1922-től a Magyar Tógazdaságok r.t., budapesti bejegyzésű cég bérelte a második világháború után bekövetkező államosításokig.) A 20. század elején megfigyelhető, hogy nagy területen jöttek létre halastavak az ország egész területén, mivel nagy haszonnal kecsegtető tevékenység volt a haltenyésztés ekkoriban.¹¹⁷

Hitbizományi vagyonban levő ingatlanok eladásához is kellett a királyi törvényszék hozzájárulása. Erre történt egy példa 1913-ban, amikor Somssich Miklós, mint a sörnyei hitbizomány jelenlegi birtokosa egy újvárfalvi (Vrácsik település új neve) ingatlanra kötött adásvételi szerződést. Ehhez megkapta a királyi törvényszék hozzájárulását.

Somssich Miklós miután a hitbizomány birtokosa lett, még abban az évben, 1908-ban haszonbérbe adta a hitbizomány egy részét a Ring Lipót és Samu nevű kaposvári cégnek. A haszonbérbe adáshoz a Királyi Törvényszék is hozzájárult. Egy későbbi 1931. évi iratból kiderül, hogy a tulajdonos – vélelmezhetően a válság miatt - kénytelen volt felbontani a Ring Lipót és Samuval kötött contractust, mivel az nem fizette - többszöri felszólítás ellenére sem – a bérleti díjat.

¹¹⁶ MNL. SML. VII. 12. d. HTS. IX. 1. 15/1908.

¹¹⁷ A halastavak létesítéséhez lásd: Újváry, 1912.

5.6 Kitekintés a hitbizomány jövőjére a két háború közötti időre

A sörnyei-sárdi birtokok területe 1925-ben (kat. holdban)

12. táblázat

Szántó	Kert	Szőlő	Rét	Legelő	Erdő	Nádas	Földadó alá nem eső
2927	51	8	402	480	997	-	182

Forrás: Gazdacímtár, 1925. 53. o.

Láthattuk a korábbiakban, hogy időnként a sörnyei hitbizományi és a sárdi családi birtokok átmenetileg egy kézben összpontosultak. Ez tükröződik az 1925. évi gazdacímtár adataiból is. A sörnyei és sárdi birtokok területe 1925-ben 5047 hold volt összesen, amihez 182 hold földadó alá nem eső terület is járult. A fenti táblázatból is látszik, hogy ekkoriban a területek közel 60%-a szántóterület. Ezek legnagyobb része jó minőségű szántó volt. A rétek és a legelők is fontosak voltak az uradalom számára, hiszen a sikeres, nagy hasznot hozó állattartás és az állattenyésztés alapját képezték. A fenti ingatlanokon kívül 1848 hold szabadkezelésű ingatlannal is rendelkezett Somssich II. Miklós, vagyis összesen 6985 kat. hold volt a birtokában. Apja eddigre már az összes birtokát átadta fiának. Jól látszik a csökkenés ugyanakkor az 1911. évi Rubinek-féle gazdacímtár adataihoz képest. Ott Somssich Miklós és az apja, Somssich Andor birtokában összesen 7609 kat. hold volt.¹¹⁸ Ez a 624 kat. holdas csökkenés az 1920. évi Nagyatádi-féle földreform és az 1921. évi vagyonváltság miatt következett be.

A Somssich-család földjeinek csökkenése az 1930-as években is folytatódott. Ennek legfőbb oka feltehetően az 1929-33 közti gazdasági válság volt. Az 1935-ös gazdacímtár szerint Somssich Miklós és a fia, Somssich Andor Pál tulajdonában összesen 6295 hold volt. Ez azt jelenti, hogy egy évtized alatt további 690 holdas csökkenés következett be, amely feltehetően a szabad felhasználású ingatlaneladások eredménye volt. Somssich Miklós hasonlóan járt el a fiával, mint ahogyan vele járt el édesapja 1899-től. Az 1935. évi gazdacímtárban látható, hogy fiának, Andor Pálnak Nagybajomban 970 holdja volt.¹¹⁹ Ez arra utal, hogy apja átengedett neki területeket a saját vagyonából, hogy bizonyítsa a rátermettségét és a birtokirányítási képességeit.

¹¹⁸ Gazdacímtár, 1911.

¹¹⁹ Gazdacímtár, 1935.

A két háború közötti években az agrárium helyzete elég gyenge volt.¹²⁰ Ez a Somssich-család ezen ágának működésében is világosan látszik. 1932-ben az akkori hitbizományi gondnok írt levelet a kaposvári Királyi Törvényszéknek, amelyben pontosan beszámolt Somssich Miklós pénzügyi nehézségeiről és vagyoni helyzetéről.¹²¹ A levélből pontos adatokat kaphatunk arról, milyen is volt a birtok helyzete. Megtudhatjuk, hogy Somssich Miklós, mint hitbizományi birtokos Somogysárd, Újvárfalva és Nagybjom községek határában fekvő, mintegy 3680 hold területű hitbizományi ingatlanokon kívül a szabadrendelkezésű vagyonát képezi Somogysárd és Nagybjom községek határában fekvő mintegy 2700 hold területű földbirtok. E földbirtokokból 1928 hold hitbizományi részt Hirsch Imre bérelte; 2362 holdat, amelyben mintegy 600 hold hitbizományi vagyon volt, Ring Vilmos és Társai kaposvári lakosok bírtak haszonbérleti szerződéssel, míg a többi ingatlanon házi kezelés volt. A házi kezelést nem felügyelte a Királyi Törvényszék. A haszonbérbe adott ingatlanok búza éves haszonbér alapon vannak bérbe adva. Az 1931. évi évi búza árak alapján Hirsch Imre féle sörnyei haszonbérlete mintegy 30 000 pengőt, a Ring féle sárdi haszonbérlet évi haszonbére mintegy 36 000 pengőt tett ki, emellett a házi kezelésben levő ingatlanokból kb. 10 000 pengő származott. Így Somssich Miklós éves jövedelme 76 000 pengő volt, ami jelentős bevételnek számított. A hitbizományi vagyon tehermentes volt ekkor már. Viszont a szabadrendelkezésű ingatlanokat 844 916 pengő adósság terhelte, mely adósság utáni kamat és tőketörlesztés oly méreteket öltött, hogy az már Somssich Miklósnak nemcsak a szabadrendelkezésű, de a hitbizományi vagyonának összes jövedelmét felemésztette. A jövedelmek nem voltak elegendőek a terhek fedezésére és fizetésére sem, s mivel egyéb más jelentősebb bevételei nem voltak a birtokosnak, ezért a mindennapi megélhetése is veszélybe került. A hitbizományi gondnok jelentése szerint az adósságok oly tetemes méreteket öltöttek, hogy az már a hitbizomány vagyonállagát is veszélyeztette, miután a fenntartási kötelezettségeknek eleget tenni már nem volt tovább képes.

A gazdasági nehézségek miatt 1931-ben Somssich Miklós bérbe adta Hirsch Imrének Sörnye és Szövéc pusztai ingatlanai és a sárdi úgynevezett szentkirályi négy táblát az ezekhez tartozó réttel, valamint mindezen ingatlanokon lévő épületekkel és építményekkel, és az azokon gyakorolható vadászati joggal együtt. A haszonbérleti szerződés 12 évre szólt. A szerződés megkötése előtt Baumöhl Leó okleveles mérnök készített egy leltárt a bérbe adandó birtokról. Az összes bérbe adandó területet 1928 kat.

¹²⁰ Lásd: Kaposi, 2002.; Gunst, 1971.

¹²¹ MNL. SML. VII. 12. d. HTS. IX. 2. 1615/1915. 26.

holdban állapították meg, amelyben benne voltak a halastavak is. A szerződésben szerepelt, hogy nem képezik a haszonbérlet tárgyát bizonyos épületek. Ezek voltak a sörnyepusztai kápolna, a sörnyepusztai mauzóleum és a körülötte elterülő mintegy 10 kat. hold kert, és a bányászati jog. Évi haszonbérként kat. holdanként, a halastóterület kivételével, az egyéb területek után művelési ágra való tekintet nélkül 100 kg, a halastó terület után pedig 225 kg búzának a megállapodás szerint számított pénzbeli egyenértékében állapították meg. A búzának a Budapesti Terménypiacon a haszonbér esedékessége napját megelőző 8 tőzsdei napon jegyzett középárának, és boletta címén a termelő által kapott térítésnek együttes összege, levonva ebből a Budapest – Kiskorpad vasúti fuvar címén 2 pengőt. A járó haszonbért a jelen szerződés egész tartama alatt előleges negyedévi részletekben, vagyis 1931. évi október hó 1. napjától kezdve minden év október, január, április, és július hónapok első napján esedékes és köteles azt a haszonbérlő az esedékesség napjától számított 8 napon belül a bérbeadónak a bejelentett lakhelyén, vagy ott, ahol kívánja, de az ország határain belül, költségmentesen a törvényes magyar pénzben pontosan megfizetni. A haszonbérbeadót, jelen esetben Somssich Miklóst a haszonbérlet tartama alatt semminemű adó vagy közteher nem terheli a bérbe adott birtokkal kapcsolatban. Kivétel a haszonbérbeadó vagyon és jövedelem adója. Továbbá a haszonbérbeadó által Sörnye pusztán létesített elemi iskola összes évi fenntartási költségeit, beleértve a tanító évi összes járandóságait, úgy az iskola fűtését és tisztogatását is a haszonbérlő köteles a sajátjából viselni és fizetni. Mivel a haszonbérlet területén levő, és abból ki nem vett összes épületek és építmények a haszonbérlet kezdetén leltározva voltak, így a haszonbérlőnek, azaz Hirsch Imrének a felvett állapotokat meg kell őriznie. A haszonbérbeadó csupán a kerítések javításához szükséges nyers faanyagot szolgáltatja, melyet kimunkáltatni a haszonbérlő tartozik a szerződés szerint. A haszonbérlő, azaz Somssich Miklós viszont kötelezte magát, hogy a Sörnye pusztán levő úgynevezett régi kastélyt, amely a Somogyfajsz - Mezőcsokonya út mellett fekszik, iskolává vagy gazdatiszti lakká átalakítja. Ehhez a haszonbérleti szerződéshez is kellett a kaposvári Királyi Törvényszék hozzájárulása, amelyet meg is adott pár héttel a szerződés megkötése után.¹²²

Látható, hogy az általános értékesítési és megélhetési nehézségek miatt mozgalmas idők jártak a Somssich-birtokokra is. A hitbizományi gondnok által küldött levélnek az lett az eredménye, hogy a kaposvári Királyi Törvényszék átvizsgálta Somssich Miklós

¹²² MNL. SML. VII. 12. d. HTS. IX. 2. 1615/1915. 22.

vagyoni helyzetét, s arra jutott, hogy a hitbizomány értékének megőrzése érdekében, a hitbizomány bírói zár alá vételét rendeli el. Ez azzal járt, hogy a hitbizomány irányítását egy kinevezett zárgondnok kezdte el felügyelni. Szigorodott a hitbizomány pénzügyeinek az ellenőrzése. Ettől kezdve sűrűbben készítettek úgynevezett zárgondnoki leltárakat a hitbizomány állagáról, a törvényszék megbízásából. Célja az volt ezeknek az intézkedéseknek, hogy megőrizzék a mindenkori örökösöknek a hitbizomány vagyonát, állagát, s értékét.

6. ÖSSZEGZÉS

Magyarországon a hitbizományok többsége nagybirtok volt, ami azzal is járt a vizsgált időszakban, hogy birtokosaik méreteik miatt képesek voltak nagyobb fejlesztéseket eszközölni, ezzel is elősegítve a hazai agrárgazdaság fejlődését. A hitbizományi birtokok a főleg az 1880-90-es években fejlesztették az épület és eszköz vagyonukat, növelve az uradalmak termelékenységét és bevételeit. Ekkor jelentek meg a különböző mezőgazdasági gépek, melyek nagy előrelépést hoztak az akkori mezőgazdasági termelésben. A gabona ára sokáig folyamatos növekedést mutatott a 19. század második felében, s ez alapot adott a fejlesztéseknek. A bankok is szívesen adtak kölcsönt a hitbizományoknak a fejlesztéseikhez, mivel a hitbizományok átlátható, s folyamatosan ellenőrzött gazdálkodást folytattak. Emellett a Királyi Törvényszék folyamatosan ellenőrizte a működésüket, ezzel is csökkentve a bankok kockázatait. Az agrárválság után azonban a hitbizományok jelentős részét haszonbérbe adták a birtokosok. A haszonbérlőknek az volt az érdekük, hogy az általuk bérelt uradalmakat termelékenyebbé tegyék, s ennek érdekében jelentős fejlesztéseket hajtottak végre, de most már nem a szántóföldi termelést, hanem az állattartást helyezték előtérbe. A hazai szakirodalmi példák, esetek alapján azt mondhatjuk, hogy a hitbizományoknak fontos szerepük volt a mezőgazdaság fejlődésében. A hitbizományok negatívumaként azt lehetne megemlíteni, hogy Magyarországon nagy volt a kötött földterületek aránya, ezzel csökkentve a földvásárlások, s ezzel a mobilizáció lehetőségét.

Somogy megye a gazdasági fejlődése fontos változásokkal járt a megye életében. A fejlődés azonban nem volt töretlen. A mezőgazdaságban dolgozók aránya elkezdett csökkenni, míg az iparban dolgozók aránya nőni. Az agráriumban a gépesítésekkel kevesebb szakképzetlen munkáskézre volt szükség. Ennek egyik hatása az volt, hogy

megindult a vidékről egyfajta városokba költözés. A megyében nem alakult ki jelentős ipari potenciál, viszont a mezőgazdaság nagy fejlődésen ment keresztül. Ez többek között a vasút kiépülésének volt köszönhető, az emelkedő gabona árak mellett. A vasútnak hála a somogyi mezőgazdasági termékeket gyorsabban, s olcsóbban el lehetett juttatni a célpiacokra, ezzel is növelve a termékek versenyképességét.

A vizsgált eset, a sörnyei hitbizományi uradalom működése beleilleszkedik a hazai trendekbe. A ráfordítások növelése, az uradalomban eszközölt fejlesztések (épület, eszköz, gép stb.) főleg az 1890-es években ment végbe. Ezeket a fejlesztéseket hitelből finanszírozták. Több új istálló is épült, amely egyértelműen utalt az állattartás fejlődésére. A teljes szabadtartásról kezdtek áttérni az istállózó tartásra, amely nagyobb haszonnal kecsegtetett akkoriban. Megépültek a dohányyszárító pajták, amellyel megint egy nagy profitot hozó ágazatban próbált fejleszteni az uradalom. Épültek új zsellérházak is, melyek komfortosabb életmódot biztosíthattak az ott élő zselléreknek. Emellett az uradalom nagy hangsúlyt fektetett új mezőgazdasági gépek és eszközök vásárlására. Hasonlóan más birtokokhoz, a bérleti modell itt is terjedt: a sörnyei hitbizományt is haszonbérbe adták először 1908-ban, majd pedig a két háború közötti időben is.

7. IRODALOMJEGYZÉK

7.1 A hivatkozott szakirodalom

Acsádi István: A magyar nemesség és birtokviszonyai. Budapest, 1890.

Barcs múltja és jelene (Szerk.: Bihari Ottó). Barcs, 1979.

Bergel József: Kaposvár 40 év óta. Kaposvár, 1877.

Csicseri Rónai István: A hitbizományi reform. Somogyi Újság. XVII. évfolyam. 1935. december 25. 11-12.p.

Csorba József: Somogy vármegye ismertetése. Pest, 1857.

Erdélyi Aladár: Régi magyar családi hitbizományok története és joga (1542-1852). I-II. Budapest, 1912.

Estók János: Gépek a magyar mezőgazdaságban a kezdetektől 1945-ig. Budapest, 2001.

Földes Béla: Adalékok a magyar hitbizomány kérdéséhez. Akadémiai Értesítő V. kötet. (1894.) 55. füzet.

Földes Béla: Adalékok a magyar hitbizomány kérdéséhez. Akadémiai Értesítő V. kötet. (1894.) 55. füzet

Gönczi Ferenc: Somogyi betyárvilág. Kaposvár, 1944.

Gózszy Zoltán: Hitbizományi iratok. A Kaposvári Magyar Királyi Törvényszék iratai. Kaposvár, 2003.

Alfred Hirsch: Ungarns Grundbesitzverhältnisse. Agrarstatistische Untersuchungen, Halle a. S. Druck Karras, 1893.

Jánosi Engel Adolf: Életemből. Pécs, 2011.

Janusits Ede: A Somogy megyei hitelszövetkezetek szövetsége működésének első 12 éve. Budapest, 1910.

Kállay István: A családi hitbizományok Magyarországon. Levéltári Közlemények 50. (1979.) 1. szám

Kanyar József: Somogy megye agrártársadalma az első földreformtól a szocialista mezőgazdaságig : 1920-1949. Budapest, 1980.

Kaposi Zoltán: A herceg Batthyány-Strattmann hitbizományi uradalmak területi és gazdasági változásai (1746-1945). In: Uradalmak térben és időben (Szerk. Borsy Judit). Pécs, 2013. 109-146.

- Kaposi Zoltán: Egy középbirtokosi família 100 éve Somogy vármegyében (A Somssich-család felemelkedése). In: Somogy megye múltjából 32. Kaposvár, 2002.
- Leopold Lajos: Gyárak nélkül. Szekszárd, 1907.
- Lukács Nikolett: Hitbizományok a 20. századi Magyarországon A hitbizományok megjelenése, eredete. In: A Tiszántúli Történész Társaság Közleményei 6. Debrecen, 2010.
- Magyarország malomipara 1894-ben. Magyar Statisztikai Közlemények 13. Budapest, 1896. KSH.
- Melhard Gyula: Somogy vármegye a rendi országgyűléseken (1661-1812) Budapest, 1906.
- Nagy József: Hitbizományok Magyarországon a 20. században, 2003 In: <http://tortenelem.ektf.hu/efolyoirat/04/nagyj.htm> (Letöltve: 2014. október 15.)
- Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben. Magyarország. IV. köt. Budapest, 1896. 291-322.p.
- Széchenyi Imre: Somogy vármegye közgazdasági viszonyai. Budapest, 1887.
- Szántó László: Somogysárd (Száz magyar falu könyvesháza). Budapest, 2007.
- Széchenyi Imre: Somogy megye. Budapest, 1895.
- Szili Ferenc: Somogy megye kereskedelme a kései feudalizmus idején. Kaposvár, 1988.
- T. Mérey Klára: Az úrbéri birtokrendezés hatása a Somogy megyei települések alakulására az önkényuralom idején. In: Dunántúl településtörténete 1848-1867. (Szerk.: Farkas Gábor.) Székesfehérvár, 1978. 56-66.p.
- T. Mérey Klára: A gazdasági és társadalmi viszonyok fejlődése Somogy megyében 1870-1918. (Szerk.: Suri Károly.) Kaposvár, 1973.
- T. Mérey Klára: A somogyi parasztság útja a feudalizmusból a kapitalizmusba. Budapest, 1965.
- T. Mérey Klára: Az 1848-49. évi agrártörvények utóélete Somogyban. In: Agrártörténeti Szemle. 1998-1999. 1-4. sz. 65-69. o.
- T. Mérey Klára: Somogy megye gazdasága és társadalma a dualizmus korában. In: T. Mérey Klára: Település-Megye-Régió. Pécs, 2007. 119-172.p.
- Újváry Imre: Mezőgazdaság, állattenyésztés, szőlőművelés, erdészet. In: Magyarország vármegyéi és városai. Somogy. (Szerk.: Csánki Desző). Budapest, 1912. 301-344.p.
- Véssey Lajosné Somssich Agath: Somssich Pál élete és működése. Budapest, 1944.

Weisz Henrik: A hitel Somogy megyében. Kaposvár, 1898.

7.2 Törvények

1687: IX. tc. A mágnások idősebb fiainak az atyai rendelkezés szerint intézendő örökösödéséről.

1920: XXXVI. tc. A földbirtok helyesebb megosztását szabályozó rendelkezésekről.

1936. XI. törvénycikk: A családi hitbizományról és a hitbizományi kisbirtokról.

1936. évi törvények gyűjteménye. Budapest, 1936. 201.

7.3 Statisztikai munkák

A Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara jelentése az 1896. évre. Pécs, 1896. Lelőhelye: MNL Baranya Megyei Levéltár (Pécs)

A Soproni Kereskedelmi és Iparkamara 1876. évi statisztikai jelentése. Sopron, 1878. 1. rész

A Soproni Kereskedelmi és Iparkamara jelentése az 1860, 1861, 1862. évben. Sopron, 1863.

Benda Gyula: Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767-1867. Budapest, 1973. KSH

Czettler Jenő: A hitbizományokról. In: Magyar Statisztikai Szemle. 1935, 321. o.

Fényes Elek: Magyar ország ismertetése statisztikai, földirati és történeti szempontból. Pest, 1866. 1. kötet. Dunántúl.

Galgóczy Károly: Magyarország, a szerb vajdaság s a temesi bánság mezőgazdasági statisticája. Pest, 1855.

Kokovai Lajos: Adalékok a magyar hitbizományi kérdéshez. In: Magyar Statisztikai Szemle. Budapest, 1931.

Magyarország szőlészeti statistikája 1860-1873 (Szerk.: Keleti Károly). Budapest, 1875.

Mezőgazdasági statisztika 1895. = A Magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Budapest, 1897.

Gazdacímtár, 1911 = Magyarországi Gazdacímtár (Szerk. Rubinek Gyula). Budapest, 1911.

Gazdacímtár, 1925 = Magyarország földbirtokosai és földbérlői (Gazdacímtár). Budapest, 1925. KSH.

Gazdacímtár, 1935 = Magyarország földbirtokosai és földbérlői. Budapest, 1935.

Népszámlálás, 1870 = Az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos háziállatok kimutatásával együtt. Pest, 1871.

Népszámlálás, 1890 = A Magyar Korona országaiban 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. II. rész. A népesség foglalkozása. Budapest, 1892.

Népszámlálás, 1900 = A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkozása községenként. Budapest, 1904.

7.4 Újságok, folyóiratok:

Gazdasági Lapok, 1854.

Erdészeti Lapok, 1869.

Somogy, 1868, 1872, 1875. évfolyam számai,

7.5 Levéltári anyagok:

MNL SML IV. 1. i. Nemesi iratok. Somssich-család.

MNL SML VII. 12. d. Hitbizományi iratok. X.1./2.89.

MNL SML VII. 12. d. Hitbizományi iratok. V.2./225.

MNL SML VII. 12. d. HTS. IX. 1. 2688/896

MNL SML VII. 12. d. HTS. IX. 1. 3499/870.

MNL SML VII. 12. d. HTS. IX. 1. 15/1908.

MNL SML VII. 12. d. HTS. IX. 1. 4636/1908.

MNL SML VII. 12. d. HTS. IX. 2. 1615/1915. 26.

MNL SML VII. 12. d. HTS. IX. 2. 1615/1915. 22.